Franko, Ivan
Захар Беркут.

Title transliterated:
Zakhar Berkut

ЗАХАР БЕРКУТ

Образ громадського житя карпатської Руси
в XIII. віці.

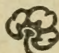

Др. Іван Франко.

НАКЛАДОМ »РУСЬКОЇ КНИГАРНІ«
848-850 Мейн Ст. Вінніпеґ, Ман.

ІВАН ФРАНКО

Захар Беркут.

Образ громадського житя карпатської Руси
в XIII. віці.

НАКЛАДОМ »РУСЬКОЇ КНИГАРНІ«
848—850 Мейн Ст. Вінніпеґ, Ман.

ПЕРЕДМОВА.

Повість історична, се не історія. Історикови ходить передовсїм о вислїджене правди, о сконстатоване фактів, натомість повістярь користуєть ся тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цїлей, для воплоченя певної ідеї в певних живих, типових особах. Осьвічене, характеристика, мотиване і ґруповане фактів у історика і в повістяря зовсїм відмінні: де історик оперує арґументами і льоґічними висновками, там повістярь мусить оперувати живими людьми, особами.

Праця історична має вартість, коли факти в нїй представлені докладно і в причиновім звязку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе заняти сучасних, живих людий то значить, коли сама вона жива й сучасна.

Представлене давнього громадського житя нашої Руси єсть безперечно таким предметомм живим, близьким до сучасних інтересів. На скілько менї удалось віддати духа тих давнїх, замерклих часів, нехай судить критика. В деталях я позволяв собі доповнювати скупий історичний скелет поетичною фікциєю. Головна основа взята по части з історії (напад Монголів і їх ватажок Пета), а по части з переказів народнїх (про витоплене монголської ватаги і и.). Дієві особи зрештою видумані, місцевість списана по можности вірно.

Львів дня 1. Грудня 1882.

Іван Франко.

Випускаючи в сьвіт „Захара Беркута" другим виданєм двацять лїт по виходї першого виданя я обмежаюсь на виправленю язика відповідно до того поступу, який зробила наша лїтературна мова протягом сих двацятьох лїт.

Криворівня 1. серпня 1902.

І. Ф.

Дѣла давно минувшихъ дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. ПУШКИНЪ.

I.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Правда, і Стрий і Опір однаково миють її рінисті, зелені узберіжя, луги її однаково покривають ся весною травами та цьвітами, і в її лазуровім, чистім повітрі однаково плавле та колесує орел - беркут, як і перед давніми віками. Але все инше як же змінило ся! І ліси і села і люди! Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки, — тепер вони мов сніг на сонці стопили ся, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лисі облази; інде знов із них остояли ся лише пообсмалювані пеньки, а з між них де-де несьміло виростає нужденна смеречина або ще нужденнійший яловець. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині, або рику дикого тура чи оленя в гущавинах, тепер на полонині гейкають волярі, а в ярах і дебрах галюкають рубачі, трачі й ґонтарі, ненастанно, мов невмирущий черв, підгризаючи та підтинаючи красу тухольських гір — столітні ялиці та смереки, і або спускаючи їх, потятих на великі ботюки, долї потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжучи на дошки та на ґонти.

Але найбільше змінили ся люди. З верха глянувши, то немов би змогла ся між ними „культура," але на ділї виходить, що змогло ся тілько їх число. Сел і присїлків більше, хат по селах більше, але за те по хатах убожество більше і нужда більша. Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несьмілий і недотепний. Кожний дбає тілько про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюють ся їх сили, ослаблює ся громада. Не так тут колись було! Хоч менше народа, та за те що за народ! що за житє кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелеменя! Лиха доля довгі віки знущала ся над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробит, нужда зломала його свобідну, здорову вдачу, і нинї тілько неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливійше житє предків. І коли

часом стара бабуся, сидячи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади Монголів-песиголовців і про тухольського ватажка Беркута, — діти слухають трівожно, в їх сивих оченятах блискотять сльози. А коли скінчить ся дивовижна повість, то малі й старі зітхаючи шепчуть: „Ах, якаж то красна байка!”

— Так, так, — говорить бабуся похитуючи головою, — так, так, дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуть ся ще коли такі часи, — закидає дехто старший.

— Говорять старі люде, що ще колись вернуть ся, але мабуть аж перед кінцем сьвіта.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Казкою видає ся повість про давні часи і давніх людий. Вірити не хотять нинїшні люди, що виросли в нуждї й притиску, в тисячолїтнїх путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людий, а в кого серце чисте і щиролюдське чутє, той і в них побачить своїх братів, живих людий, а в житю їх, хоч і як неподібнім до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших „культурних” часів.

Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лїсисті пригірки Зелеменя голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу зьвірину. Він сьвяткував почин свого нового житя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщинї величезні полонини і цїле одно пригірє Зелеменя, недавно він появив ся в них горах і побудував собі гарну хату, і отсе першу учту справляє , знайомить ся з дооколичними боярами. По учтї рушили на лови в тухольські лїси.

Лови на грубого зьвіря, то не забавка, то боротьба тяжка, нераз кровава, нераз на житє і смерть. Тури, медведї, дики, се небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удасть ся повалити такого зьвіря; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповіднім приближеню, не легко дати йому раду. Тож остатньою і рішучою зброєю було важке копіє, яким треба було влучити противника з близька, власноручно, з цїлою силою, від разу. Схиблений удар — і житю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалось в остатнїй хвилї сховатись у безпечну криївку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирав ся на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живности, навіть з досьвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гущавинах. Те тілько диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька, посьміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяне, видячи її, як їхала на лови посеред гостий, гордо, сьміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А се певно була не мала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лиця і грубим, чорним волосєм, він і сам подабав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Алеж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу, анї про її добре серце — в тім згляді богато її ровесниць могло стати з нею на рівні, хоч і не богато могло перевисшити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого поводженя, в незвичайній силї мускулів, у сьмілости й рішучости, властивій тілько мужчинам, що виросли в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі, що вихованє її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тїлї живе сильний великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, а до того ще зараз при народженю втратила матїрь. Нянька її, стара мужичка, від малку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою, і щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською збруєю, зносити всякі невигоди і сьміло стояти в небезпеках. І чим більші трудности їй приходилось поборювати, тим охітнїйше бралась вона за дїло, тим красше проявляла ся сила її тїла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава нїколи не переставала бути женщиною: нїжною, доброю, з живим чутєм і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в нїй у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той до віку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу, — тому вони пригадували ся живо і виразно в найкрасших хвилях його житя, так як весна навіть старому старцеви пригадує його молоду любов.

Вже третїй день трівали лови. Богато оленїв-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратищ боярських.

Над шумним гірським потоком, на зеленій полянї серед лїса стояли шатри ловців, курили ся раз-у-раз величезні огнища, де висїли та гаках кітли, обертали ся рожни, де варилось і пеклось мясиво вбитої дичини для гостий. Нинїшний, останнїй день ловів мав бути посьвячений самому головному, та заразом і найбільше небезпечному дїлу — ловам на медведів.

На стрімкім пригірку віддїленім від инших страшними дебрами, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було від давна головне леговище медведів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гнїздила ся медведяча матка. Відси дикі зьвірі розносили пострах на цїлу околицю і на всї полонини. І хоч нераз удавалось сьмілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами, або завабити під сліп, де йому ломала крижі важка колода, спадаючи вниз, — то все таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полекша для околицї. То й не диво, що коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив Тухольцям, що хотів би зробити великі лови на медведів і просить дати йому провідника, вони не тілько дали йому на провідника першого удальця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесїдника, Захара, але крім того вирядили з власної волї цїлий віддїл пасемців з луками й ратищами для помочи зібраним боярам. Цїла та громада мала обступити медведяче леговище і очистити його доразу від поганого зьвіря.

Від самого досьвіта в ловецькім таборі великий рух і тривожне дожиданє. Боярські слуги від півночи звивали ся, приготовляючи для гостий їду на цїлий день, наповнюючи шипучим медом і яблочником подорожні боклаги. Тухольські пасемцї й собі готовились острячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві постоли і складаючи в невеличкі дорожні бисаги печене мясо, паляницї, сир і все, що могло понадобити ся в цїлоденнїй труднїй переправі. Максим Беркут, який аж нинї, супроти найважнїйшого і найтяжшого дїла почув себе вповнї самим собою, вповнї начальником сеї невеличкої армії, заряджував з правдиво начальницькою вважливістю й повагою все, що належало до дїла, нїчого не забуваючи, нї з чим не кваплячись, але й нї з чим не опізнюючись. Все у нього виходило в свій час і на своїм місцї, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами Тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свобідний в рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводились з ним так само, як він з ними, свобідно, не силувано, сьміялись і жартували з ним, а проте виповнювали його розкази точно, швидко і

так весело та радо, немов і самі без розказу були би в тій хвилї зробили то само. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так свобідна в поводженю, далеко похопнїйша з одних гордо висьмівати ся, а перед другими низенько хилити ся, всеж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість, і хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав. А й самі бояри, по більшій части люди горді, воєнні, що не радо бачили „смерда" в своїм товаристві, тай то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним, — і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти, і виповнювали розпорядженя молодого провідника, маючи на кождім кроцї нагоду переконати ся, що ті розпорядженя були зовсїм розумні, такі як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глубока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темно-зеленими коронами смерек; на густім, чепірнатім листю папороти висїли краплї роси; повзучі зелені поясники вили ся попід ноги, плутали ся в непрохідні клебуки з корчами гнучкої, колючої ожини та з сплетами дикого, пнучого хмелю. З пропадистих, чорних мов горла безоднї дебрів піднїмала ся сивими туманами пара — знак, що на днї тих дебрів плили невеличкі лїсові потоки. Повітрє в лїсї напоєне було тою парою й запахом живицї; воно захоплювало дух, немов би то ширших грудий треба було, щоб дихати ним свобідно.

Мовчки пробивала ся ловецька дружина непрохідними нетрами, дебрами й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гущавинї. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і инші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемцї. Всї йшли озираючись і надслухували пильно.

Лїс починав оживати денним житєм. Пестропера сойка хрипіла в вершках смерек, зелена жовна причепивши ся до пня, тут же над головами прохожих, довбала своїм зелїзним дзьобом кору; в далеких зворах чути було рик турів і витє вовків. Медведї в ту пору, наївши ся, дрімали під ломами на моховій постелї. Стадо диків рохкало десь у дебри, холодячи ся в студенім намулї.

Може годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всї дихали важко, ледво можучи наловити грудьми повітря, всї отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирав ся позад себе. Він зразу противний був тому, щоб і женщина йшла разом з мужами в той небезпечний похід, але Мирослава уперла ся. Вона ж перший раз була на таких великих ловах, і мала би для Бог-зна яких трудностий занехати найкрасшу їх частину! Ніякі Максимові докази про трудности дороги, про

небезпеки на становищі, про силу й лютість зьвіря не могли переконати її. „Тим ліпше! тим ліпше!" — говорила вона з таким сьмілим поглядом, з таким солодким усьміхом, що Максим мов очарований, не міг нічого більше сказати. І батько, що зразу також радив Мирославі лишити ся в таборі, вкінці мусів уступити її просьбам. З подивом глядів тепер Максим як ота незвичайна женщина поровень з найсильнійшими мужами поборювала всякі трудности утяжливої дороги, як легко перескакувала гнилі ломи і величезні трами, яким певним кроком ішла понад урвища, горі стрімкими дебрами, просковзувала поміж виверти, і при тім так безпечно, так невтомимо, що Максимови здавало ся, що вона хиба на яких чудових крилах уносить ся. Він глядів на се й не міг наглядіти ся.

— Дивна дівчина! — думалось йому раз по разу, — такої я ще й не видав ніколи!

Ось уже прийшли на місце. Медведяче леговище, то був високий, тілько від південного боку з трудом доступний горб, покритий грубезними буками й смереками, завалений вивертами й ломами. Від півночи, заходу і сходу вхід і вихід замикали високі скалисті стіни, немов величезною сокирою вирубані з тіла велетня-Зелеменя і відсунені від нього на кільканацять сяжнів; сподом попід ті стіни вузкою щілиною шумів і пінив ся студений гірський потік. Таке положенє улекшувало нашим ловцям роботу; вони потребували тілько обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим плаєм поступати чим раз далі до гори, а зьвір, не маючи иншого виходу, мусів конечно попасти ся в їх руки і на їх ратища.

Опинивши ся на тім важкім, хоч дуже небезпечнім плаю, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложити ся і спочити, аби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але гилє смерек і сусїдні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, аби вповні обсадити плай. Доки плай ще вузкий, кождому ловцеви прийдеть ся стояти о пять кроків від другого; але дальше в горі, де плай розширяє ся в цілу споховасту площину, там прийде ся ловцям ширше розступити ся. Одно тілько клопотало його, що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремім становищі, а не при боці свого батька.

— А щож то я гірша від отсих твоїх пасемців, — говорила вона румянїючись мов рожа до Максима. — Їх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, сього не буде! І для мого батька се був би стид колиб нас двоє стояло на однім становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг її супротивити ся. Максим почав говори-

ти їй про небезпеку, про силу й лютість розжертого зьвіря, але вона зацитькала його.

— А щож то в мене нема сили? А щож то я не владаю луком, ратищем і топором! Ану! нехай котрий будь із твоїх пасемців спробує зо мною порівняти ся, — побачимо, хто дужший!

Максим вкінці замовк і мусів учинити її волю. Тай чи міг спротивити ся тій дивній, чарівній дівчинї? Він хотів хоч становище визначити їй найменше небезпечне, але на лихо сього не можна було зробити, бо тут усї становища були однаково небез печні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який роз порядок:

— Тепер помолїм ся, кому хто знає, а потім разом заграймо в роги. Се буде перший знак і сполошить зьвіря. Потім підемо горі плаєм і станемо аж там, де він розширює ся. Там мої товариші лишать ся пильнувати виходу, щоб анї одни зьвірь не уйшов, а ви бояри підете дальше, до самого матчиного леговища!

В добру хвилю потім залунали лїси й полонини хрипливим ревом жубрових розів. Немов величезна хвиля покотив ся голос по лїсах і зворах, розбиваючи ся, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркали ся лїси. Заскиглила каня над верховітєм смереки, зляканий беркут широко розмахуючи крилами підняв ся на воздухи; захрустів зьвірь поміж ломами, шукаючи безпечної криївки. Нараз рик рогів утих і ловцї пустили ся в дорогу горі плаєм. Усїх серця били ся живійше ожиданєм незвісних небезпек, бою і побіди. Обережно пробирались вони рядами; передом ряд боярський, за ним парубоцкий ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слїдячи зьвірину. Царь ломів, медвідь, ще не показував ся.

Дійшли вже до самого найвузшого гирла, по за яким плай розширював ся в велику, споховасту площину. Ловцї знов тут зупинили ся на розказ Максима і знов загриміли ще з більшою силою жуброві роги, розносячи трівогу в сумрачні медведячі ґаври. Раптом затріщав лім недалеко, за величезною купою гру бих, перегнилих вивертів.

—Бачність! — скрикнув Максим, — зьвірь наближає ся!

Ледво сказав ті слова, коли втім крізь велику щілину між двома перевернинами пнями просунула ся пелехата, величезна голова і двоє сїрих очий на пів цїкаво, на пів трівожно вдивляли ся в Тугара Вовка, що стояв на своїм становищі як раз о яких десять кроків перед щілиною. Тугар був старий вояк і старий ловець, — він не знав, що то трівога. Тож не говорячи анї слова, не відзиваючи ся нї до кого, він вихопив важку зелїзну стрілу з сайдака, положив на лук і намірив ся до звіря.

— Міряй в око, боярине! — шепнув з позаду Максим.

Хвилька трівожної мовчанки — свиснула стріла — і заревів зьвірь, мов скажений кинувши собою взад. І хоть через те щез він ловцям з очий, скривши ся за купою вивертів, то ревіт його не втихав і не втихало скажене шеметанє.

— Далї за ним! — крикнув Тугар Вовк і кинув ся до щілини, кудою щез медвідь. Рівночасно два бояри вже видрапали ся були на верх виверту, вже попіднимали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, аби доконати зьвіря. Тугар Вовк, стоячи в щілинї, пустив у нього другою стрілою. Зьвірь заревів ще дужше і кинув ся втікати, але очи його заплили кровю, він не міг знайти виходу і розщибав собою о дерева. Ратище одного боярина впилось йому між ребра, але не завдало смертельної рани. Дикий рик раненого медведя розлягав ся чим раз дужше. В розпуцї він підводив ся на заднї лапи, обтирав собі кров з очий, рвав і кидав галузєм наперед себе, але дарма; одно його око прошиблене було стрілою, а друге раз-у-раз запливало кровю на ново.

Шемечучись на осліп довкола, зьвірь наблизив ся знов до Тугара Вовка. Той відкинув лук і причаївши ся за виваленим коренем ухопив обіруч свій важкий топір, і коли медвідь мацаючи добирав ся до знайомої собі щілини, він з усього розмаху цюкнув його з гори в голову, аж череп розколов ся на двоє, мов розбита тиква. Бризнув кровавий мозок на боярина, і тихо, без рику повалив ся зьвірь до долу. Радісно заревли труби бояр на знак першої побіди.

Зьвіря витягнено з поміж вивертів і обдерто зі шкіри. Тодї бояри рушили дальше, в гущавину. Сонце вже піднялось на небі і меркотїло крізь гиляки, мов скісні золоті нитки та пасма. Ловці йшли тепер геть-геть веселїйше, перехвалюючи ся своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібна зьвірюка, то все ще дам раду тухольському медведеви! — говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок і сам не знав, чому йому жаль зробило ся тухольського медведя.

— Що-ж, — сказав він, — дурна зьвірюка, той медвідь, самотою держить ся. Як би вони зібрались до купи, то хто знає, чи й стадо вовків дало би їм раду.

Тугар позирнув на нього гнївно, але не сказав нїчого. Ловці обережно поступали дальше, драпаючись по вивертах, перескакуючи з пня на пень, западаючи нераз по пояс у порохно та ломи.

Посеред тих звалищ величньої природи виднїли ся подекуди медведячі стежки, протоптані від давнїх давен, вузкі але добре втоптані, густо засіяні вибіленими кістками баранів, оленів та всякої иньшої зьвірини. Максим держав ся тепер по заду бо-

яр; він раз за разом обходив усї становища, осмотрював слїди, щоб догадати ся, чи вони сьвїжі, чи нї, підпомагав, заохочував утомлених, — тілько на нїм однім не знати було нїякої втоми. З подивом позирала на нього Мирослава, коли він переходив коло неї, і хоч богато доси видала вона молодцїв і сильних і сьмілих, але такого як Максим, що сполучав би в собі всї прикмети сильного робітника, рицаря і начальника, — такого їй доси не трапляло ся бачити.

Нараз захрустїв лім і грізно - люто випав на ловцїв величезний медвідь. Він біг зразу на чотирьох лапах, але побачивши перед собою ворогів, звів ся на заднї лапи, а в переднї вхопив бурею відломаний буковий конар, викручуючи ним довкола себе і видаючи час від часу з горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти зьвіря були два підгірські бояри, з тих, що то найголоснїйше перехвалювали ся і хотїли перед усїми показати ся мисливцями. Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблїдли й затремтїли. Але скрити ся, втїкати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь Дві стріли вилетїли рівночасно з двох луків, але одна хибила, свиснувши медведеви понад уха, а друга влучила зьвіря в бік, не зранивши значно, а тілько роздразнивши безмірно. Величезним скоком підплигнув медвідь і шпурнув на одного ловця свою збрую — буковий конар, який зі страшною силою гепнув ся о дерево. Тодї не зупиняючись анї на хвильку і не даючи ворогам часу до намислу, медвідь кинув ся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежцї. Ратище блисло в тремтячій руцї боярина, — а він хотїв кинути ним на зьвіря.

— Не кидай! — крикнув трівожно Максим надбігаючи і ведучи з собою поміч загроженим боярам, Тугара Вовка, і ще одного боярина, — не кидай ратище, але настав поприбіч і борони ся!

Але боярин не слухав і кинув ратище на зьвіря. Розмах був невеликий, рука боярина тремтїла, медвідь був уже на яких пять кроків, — от і не диво, що ратище слабо зранило зьвіря в передню лопатку. Вхопив медвідь дручину, розломив її і зі страшним риком кинув ся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на оба боки острого меча, що його називав медвідником, і готовив ся віпхнути його вістре в груди зьвіреви. Але вістре поховзло ся по кости і застрягло в лопатцї, і зьвірь ухопив боярина в свої страшні, зелїзні обійми. Страшенно скрикнула нещаслива жертва; захрустїли кости під медведячими зубами. Цїла та страшна і дрожю проймаюча подія скоїла ся так раптовно, так несподївано, що заким Максим міг надбігти з підпомогою, вже боярин хриплячи в передсмертних судорогах ле-

жав на землї, а над ним стояв кровавий медвідь, вискаливши свої страшенні зуби і ревучи на весь ліс з болю від одержаних ран.

Дрож пройшла у всїх по тїлї на той вид; бояри стали мов укопані. Тілько Максим спокійно наложив стрілу на свій роговий лук, підійшов два кроки близше до медведя і прицїливши ся одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов ножем перетятий урвав ся рик зьвіря і він повалив ся трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій побідї. Бояри покинувши свої становища, збігли ся на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, привикли бачити смерть біля себе, але вид кровавого поторощеного та пошарпаного трупа витиснув із усїх грудий важкий зойк.

Мирослава вхопилась за груди і відвернула очи. Тухольські пасемцї на сплетені з галузя мари положили трупа, а за ним потягли й медведя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калужа крови блискотїла до сонця, і нагадувала всїм, що тут іще перед хвилею стояв живий чоловік, батько дїтем, веселий, охочий і повний надії, а тепер з нього лишила ся лише безформена купа кровавого мяса. У великої части бояр відійшла охота до ловів.

— Цур їм, тим проклятим медведям! — говорили деякі. — Нехай тут хоч жиють, хоч гинуть собі — чиж нам для них наражувати своє житє?

Але Тугар Вовк, а особливо Мирослава й Максим, налягали конче, аби кінчити розпочате дїло. Бояри вкінцї пристали, але якось дуже не раді були вертати на свої становища.

— Позвольте менї, бояри, слово сказати, — заговорив до них Максим. — Мої товариші Тухольцї замкнули вихід і не пустять анї одного зьвіря відси. Тимто нам не потрібно розходити ся віддалїк одним від одних. Найлїпше буде, думаю, роздїлити ся вам на дві ровти і йти понад самі краї пропасти по обох боках. Так ми зможемо найлїпше зігнати все до середини, а там разом з тухольськими пасемцями обступимо густою лавою і вистріляємо до одного.

А вжеж, а вжеж, що так лїпше! крикнули деякі бояри, не бачучи насьмішливого усьміху, що перелетїв по устах Максима.

Тодї товариство роздїлило ся. Одну ровту провадив Тугар Вовк, а другу Максим. Мирослава з власної охоти прилучила ся до другої ровти, хоч і сама не могла собі вияснити, для чого. Мабуть шукала небезпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровти небезпечнїйша.

Знов заграли роги і обі ровти розійшли ся. Ловцї йшли де парами, де одинцем, то сходячись то розходячись, щоб вишукувати дорогу. Купами йти було зовсїв неможливо. Зближались

уже до самого верха; верх сам був голий, але понизше був цілий вал каміня, звалищ і вивертів. Туди пройти було найтруднійше і найнебезпечнійше.

В однім місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломачє, камінє і навіяне від давнїх давен листє загороджувало, бачилось, усякий приступ до природної твердинї. Максим поповз понад самим краєм грубочезної пропасти, чіпляючись де-де моху та скальних обривів, щоб туди винайти прохід. Бояри-ж, не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли здовж валу, надіючись знайти далї перерву і обійти його.

Мирослава зупинила ся, немов щось держало її близь Максима; її бистрі очи вдивлювали ся пильно в настобурчену перед нею стїну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Не довго так і вдивляла ся, але сьміло почала вдирати ся на великі камяні брили та виверти, що завалювали прохід. Стала на версї і гордо озирнула ся довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна сутолока скал та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але нї! Онтам, трохи віддалїк, лежить величезна смерека кладкою понад те пекло, — туди безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустила ся на ту кладку. А вступаючи на неї ще раз озирнула ся, і горда зі свого відкритя, приложила гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубіла на весь ліс. Луна покотила ся полонинами, розбиваючись у дебрах та зворах чим раз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвав ся з далека ріг її батька, а там і роги иньших бояр. Ще хвильку завагувала ся Мирослава, стоячи високо на виверті. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнава, а в споду в непроглядній гущавинї ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотанє. Прислухала ся ліпше — не чути нїкого. Тодї вона сьміло ступила на свою кладку. Але ледво уйшла з пять кроків, коли разом затріщала перетрушіла смерека, зломала ся під ногами Мирослави, і сьміла дївчина враз із перегнилим трамом упала до долу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не попускаючись своєї збруї. В руках стискала сильно сріблом оковане ратище; через плечі у неї висїли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що мов вилитий обхапував її стрункий дївочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями. Звалившись несподївано в тьмаву пропасть, вона проте не почула анї на хвилю страху, а тільки почала озирати ся довкола, щоб доглядїти який вихід. З разу не могла нїчого виразно добачити, але швидко її очи привикли до пів-сумерку і тодї побачила такий вид, котрий і найсьмілїйшого міг переняти смертель-

ною трівогою. Не далї як на пять кроків перед нею лежала величезна медведиця в гнїздї коло своїх молодих і гнївними, зеленковатими очима глядїла на несподїваного гостя. Мирослава затремтїла. Чи вдавати ся в боротьбу зі страшним зьвірем, чи шукати виходу і спровадити поміч? Але не легко було знайти вихід: довкола їжили ся ломи й обриви скал, і хоч перелїзти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого зьвіря була така робота крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рішила ся Мирослава не зачіпати зьвіря, лиш боронити ся в разї нападу, а тим часом дати трубою трівожний знак і закликати поміч. Але скоро тілько вона затрубіла, медведиця схопила ся з леговища і виючи кинулась до неї. Не час було Мирославі брати ся до лука, — зьвірь був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і опершись плечима о камяний облаз, наставила його насупротив медведицї. Зьвірь побачивши блискуче зелїзне вістрє зупинив ся. Обі неприятельки стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схибляючи анї одним рухом зі свого становища. Мирослава не сьміла перша нападати на медведицю; медведиця знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом медведиця вхопила в переднї лапи камінь і зводячись на заднї ноги, хотїла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилї, коли зводила ся на заднї ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між переднї лопатки. Рикнула страшенно медведиця і перевернулась горілиць, облявши ся кровю. Але рана не була смертельна і медведиця швидко зірвала ся на ноги. Кров текла з неї, та не зважаючи на біль, вона знов кинула ся на Мирославу. Небезпека була страшна. Резжертий зьвірь садив просто, грозячи вже тепер своїми страшними зубами. Один ратунок для Мирослави був — видрапати ся на облаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух, — і вона стояла на облазї. На серцї в неї полекшало, — тепер її положенє не було таке небезпечне, бо в разї нападу могла вдарити зьвіря з гори. Та ледво Мирослава могла дослїдити що робить медведиця, а вже зьвірюка стояла близько неї на камени, ревучи грізно і рознявши закровавлену пащеку. Зимний піт виступив на чолї Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузкій камяній плитї мусить розіграти ся боротьба на житє і смерть і що того буде побіда, хто зможе вдержати ся на тім становищі й зіпхнути з нього противника. Медведиця була вже близько; Мирослава пробувала заставити ся від неї ратищем, але медведиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище вихопилось їй із рук і зьвірь кинув ним геть у ломи.

— Тепер прийдеть ся загибати! — блиснуло в думцї Миро-

слави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до остатньої оборони. Зьвірь сунув чим раз близше; горячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, настророжена острими кіхтями, грозила її груди, — ще хвиля, і їй довелось би, пошарпаній, кровавій, упасти з каменя, бо топорище було за коротке супроти лап величезного зьвіря.

— Ратунку! — скрикнула в смертельній трівозї Мирослава, і в тій хвилї понад її головою блиснуло ратище і пхнута в горло медведиця мов колода впала з каменя. В щілинї камяних звалищ понад головою Мирослави показало ся радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд уратованої дївчини проняв Максима на скрізь. Але слова не було між ними анї одного. На те не було часу. Медведиця ще жила і ревучи зірвала ся з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що не розуміючи цїлої тої страшної боротьби, бавили ся і перевертали ся в гнїздї. Обнюхавши їх, медведиця кинула ся знов до Мирослави. На се Мирослава була приготована, і піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову медведицї. Впала опосочена зьвірюка і метнувши собою кілька разів у боки сконала.

Тимчасом і Максим, продерши ся крізь наваленіломи, станув обік Мирослави. В очах дївчини заблисли дві перлові сльози, і не кажучи анї слова, вона горячо стиснула руку свого поратівника. Максим чогось немов змішав ся, почервонів, спустив очи і зупиняючись проговорив:

— Я чув твій трівожний знак... але не знав, де ти... Богу дякувати, що й так додрапав ся!

Мирослава все ще стояла на місцї, держачи руку гарного парубка в своїй руцї і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим румянцем осияне, отверте, щире лице. В тій хвилї вона не почувала нїчого крім вдячности за ратунок від нехибної смерти. Але коли Максим, троха осьмілившись стиснув її нїжну а так сильну руку, тодї Мирослава почула, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загоріло стидливим румянцем — і вона спустила очи, а слово подяки, котре готове було вилетїти з її уст, так і завмерло на губах і розіллялось по лицї дивним чаром розгоряючого сердечного чутя.

Максим перший отямив ся. В його серцї, сьмілім і чистім, як щире золото, від разу блиснула щаслива думка, котра тут-же перемінило ся в незломне рішенє. Се вернуло йому всю сьмілість і певність поступуваня. Приложивши ріг до уст, він затрубів радісно на знак побіди. Тут же за стїною вивертів обізвали ся роги Тугара й иньших бояр. Звинна як вивірка, Мирослава швидко видрапалась назад на той вал, з якого була впала, і від-

там оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої дізнала від Максима. З трудом видрапав ся сюди Тугар Вовк, а за ним і иньші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремтів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці! — І він раз по разу обнимав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він зліз у низ до Максима, що порав ся коло медведиці і коло молодих медведят. Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотіли любенько в гнізді і бавились собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками і зовсім не бояли ся людий. Максим узяв їх на руки і положив перед Мирославою й Тугаром.

— Отсе ваша здобич! — сказав він. — Ви чейже радо приймете в своїм домі таких гостий.

Згромаджені бояри гляділи то радісно на малі медведята, то зо страхом на вбиту медведицю, обзирали рани і подивляли силу й сьмілість Мирослави, що могла вдати ся в боротьбу з такою страшною зьвірюкою.

— О, ні, — сказала сьміючись Мирослава, — без помочи отсего чесного молодця булаб я тепер лежала так, як сеся зьвірюка, пошарпана й закровавлена! Йому від мене належить ся велика подяка.

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радував ся її вибавленєм із великої небезпеки, але все таки він волів би був, як би вибавив його доньку боярський син, а не сей простий тухольський мужик, не сей „смерд", Хоч і як зрештою той смерд умів подобати ся Тугарови. Та все таки йому, гордому бояринови, що виріс і великої чести дослужив ся при князївськім дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за виратуванє доньки — мужикови. Але нїщо було дїяти... Обовязок вдячности так був глубоко вкорінений у наших рицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього виломати ся. Він узяв Максима за руку і випровадив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, говорить, що ти виратував її житє з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Приймиж за своє чесне дїло подяку вітця, котрого вся любов і вся надія в тій однїй дитинї. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за се дїло, але будь певний, що скоро се коли будь буде в моїй силї, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі завдячує.

Максим стояв при тих словах, мов на грани. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіяв ся анї не бажав нїчого подібного. Він змішав ся при боярських похвалах і не знав, чи відповідати що небудь, чи нї, а в кінцї сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив те, що кождий на моїм місці зробив би, — за щож тут дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячність нїяку я не заслужив.

Сказавши се, він пішов, аби закликати своїх тухольських товаришів. При їх помочи медведицю швидко обдерто зі шкіри, а малі медведята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченю ловів мало удати ся назад до табору.

Сонце доходило вже полудня і сипало горяче, золотисте промінє на тухольські гори; розігріта живиця сильнїйше запахла в лїсах; гордо і тілько десь-колись помахуючи розпластаними крилами плавав яструб високо понад полонинами в лазуровім океанї. Тиша стояла в природї. Тілько з одного пригірка Зеленя лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького товариства. Лови скінчили ся, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три медведячі шкіри і в мішку двоє медведят, а на ноших із галузя несли боярські слуги позаду товариства окровавленого, задубілого вже трупа нещасливого боярина, що погиб від медведячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лови були скінчені. Сьогоднї ще хотїло ціле товариство вертати домів, зараз скоро лише по обідї. Дорога була вправдї не близька, але Максим обіцяв випровадити товариство простїйшою лїсовою стежкою до Тухлї, а відтам до двора Тугара Вовка. Тухольські пасемцї, скоро тілько пообідали, зараз пішли наперед до домів; Максим лишив ся з боярами, поки слуги здійняли табір і попрятали всї кухонні та ловецькі знаряди; тодї й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом до дому.

II.

Стародавнє село Тухля, се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присїлками, всього коло півтора тисячі душ. Село й присїлки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть висше серед гір, у просторій подовжній долинї, що тепер поросла лїсом і зове ся Запалою долиною. В ті давнї часи, коли йде наше оповіданє, Запала долина не була поросла лїсом, але навпаки була управлена і годувала своїх жильців достатнїм хлїбом. Простягаючись звиш пів милї в здовж а мало що не чверть милї в ширину, рівна й намулиста, обведена з усїх боків стрімкими скалистими стїнами, високими декуди на три або чотири сяжнї, долина тота була немов величезним кітлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потік впадав від сходу до тої долини високим на

півтора сяжня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тїсні, тверді скали, і обкрутивши ся вужакою по долинї випливав на захід у такуж саму тїсну браму, розбиваючись поміж гладкі камяні стїни і гуркотячи ще кількома водопадами, поки чверть милї понизше не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кітловини покриті були темним смерековим лїсом, що надавав самій долинї позір ще більшого заглубленя і якоїсь пустинної тиші та відрубности від усього сьвіта. Так справдї, се була величезна гірська криївка, з усїх боків тілько з великим доступна, — але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всї гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступности вони змогли довше нїж подільскі села охоронити своє свобідне, староруське громадське житє, яке деінде силували ся чим раз більше підривати горді, війнами збогачені бояри.

Тухольський народ жив головно скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лїсом, надавали ся до хлїборобства і видавали що року богаті збори вівса, ячменю і проса. За те в полонинах, що були, так само як і всї доокружні лїси, власністю тухольської громади пасли ся великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб Тухольцїв: з них вони добували собі одежу й страву, омасту й мясо.

В лїсах довкола села пасли ся корови і воли; але сама місцевість гориста, скалиста й неприступна забороняла держати богато тяжкої рогатої худоби. Другим головним жерелом достатку Тухольцїв були лїси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо і на всякі будинки, — лїси достарчали Тухольцям зьвірини, лїсових овочів і меду. Правда, житє серед лїсів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снїгами, диким зьвірем і дикою, недоступною околицею, але тота боротьба вироблювала силу, сьмілість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного, свобідного, громадського ладу.

Сонце вже геть схилило ся з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускало ся знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрила ся тухольська долина, облита горячим сонїчним промінєм, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовванїли камяні стїни, по яких пняли ся деде пачоси зеленої ожини та корчі лїщини. При входї в долину ревів водопад, розбиваючись о камінє сріблястою піною; поуз

водопаду викутий був у скалї вузкий вивіз, яким ішло ся в гору і далї понад берегом потока через верхи і полонини аж до угорської країни; се був звісний тодїшний гірнякам „тухольський прохід,” найвигіднїйший і найбезпечнїйший після дуклянського: десять дооколичних громад, з галицького і з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленєм сього проходу. Тухольцї вложили найбільше працї в те дїло, так і гордили ся ним, як своїм.

— Гляди, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при входї в крутий, у камени кований вивіз, — гляди боярине, — се дїло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягне ся сеся дорога, — перша така дорога в верховинї. Мій батько сам витичував її на протягу пятьох миль; кождий місток, кожда закрутина, кождий вивіз на тім протязї зроблений за його показом.

Боярин неохітно якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком вила ся між скалами протерта гірська дорога. Потім глянув долї вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику власть над громадою? — спитав він.

— Власть, боярине? — відказав здивований Максим. — Нї, власти у нас над громадою не має нїхто: громада має власть сама, а більше нїхто, боярине. Але мій батько досьвідний чоловік і радо служить громадї. Як він говорить на радї громадській, так не зуміє нїхто в цїлій верховинї. Громада слухає батькової ради, — але власти батько мій не має нїякої, і не жадає її.

Очи Максимові блищали огнями гордости й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; за те Мирослава глядїла на Максима, не зводячи з нього очий. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стає ся для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чим раз більше понурий, чоло його морщило ся і очи з виразом давно здержуваного гнїву звернули ся на Максима.

— То се твій батько бунтує Тухольцїв против мене і против князя? — спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик вразили тї слова Мирославу; вона зблїдла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цїлком не змішав ся від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Нї, се тобі неправду сказано. Вся громада гнївна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський лїс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи нї.

— А так, ще питати ся вашої громади! Менї князь дарував той лїс і тоту полонину, і менї нївкого більше дозволяти ся.

— Те самісїньке й говорить громадї мій батько, боярине. Мій батько уцитькує громаду і радить підождати аж до громадського суду, на котрім те дїло розбере ся.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То й я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому се буде пожадане. Ти будеш міг усім доказати своє право, вспокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернув ся. Вони йшли далї вивозом, який закручував ся на серединї, щоб зробити дорогу не так похилою і не так небезпечною. Максим ідучи позаду не зводив очий із Мирослави. Але його лице не яснїло вже таким чистим щастєм, як не довго перед тим. Чим чорнїйша хмара гнїву й невдоволеня залягала на чолї її батька, тим виразнїйше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертає ся глибока пропасть. При тім він, дитя гір, не знаючи великого сьвіта і високих боярських замислів, і не догадував ся яка широка й глубока була та пропасть на самім дїлї.

Зійшли вже на долину. Під водопадом творив потік просторий, спокійний і чистий мов слеза ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової, шипучої піни; дно наїжене було великими й малими обломами поміж камінєм своїми перлово-жовтими, червоно цяткованими боками; в глубинї затоки долї камяною стїною ревів водопад мов живий срібний стовп, граючи до сонця всїми барвами веселки.

—Що за пречудове місце, — аж скрикнула Мирослава, вдивляючи ся в водопад і навалені в глубинї, дико пошарпані скали, обведені з гори темно-зеленою габою смерекового лїса.

— Се наша Тухольщина, наш рай! — сказав Максим, обкидаючи оком долину і гори і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий царь обзирає своє царство.

— Тільки менї ви затроюєте житє в тім раю,.— сказав гнївно Тугар Вовк.

Нїхто не відзивав ся на ті слова; всї троє йшли мовчки дальше. Ось уже доходили до сел, що розкинуло ся густими купами порядних, драницями критих хат, густо обсаджене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народ робив у полю; тілько старі дїди, поважні, сивобородї похожали коло хат, то дещо тешучи, то плетучи сїти на зьвіря та на рибу, то розмовляючи про громадські дїла. Максим кланяв ся їм і витав їх голосно, приязно; далї й Мирослава почала витати старих Тухольцїв, що стояли на дорозї; тілько Тугар Вовк ішов понурий та нїмий, навіть поглянути не хотїв на тих смердів, що сьміли супротивляти ся волї його князя. Аж ось на серед села з ними пострічала ся див-

на компанія. Три старці убрані по празничному несли дорогою на високій, гарно точеній і оздібно сріблом окованій дручині великий, також сріблом окований ланцюх, вироблений суцільно з одної штуки дерева в виді перстеня нерозривного і замкнутого в собі. Понад тим ланцюхом повівала червона, кармазинова, сріблом вишивана хоругов. Три старці йшли повільно. Перед кождим дворищем вони зупиняли ся і викликали голосно хозяїна по імю, а коли той або хто будь із жильців дворища явив ся, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли дальше.

— Се що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наближати ся до них.

— Хиба-ж ти не видав ще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що попи з корогвою, — почав насьміхати ся Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають по тиху, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обносить ся по селї отсими закличниками; вони повинні кождого громадянина по імю закликати на копу. І тебе закличуть, бояринe.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волї і можу сам збирати копу, коли буду вважати се потрібним.

— Ти — сам... збирати копу? — спитав зачудуваний Максим, — без наших закличників? без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Алеж на твою копу ніхто з наших громадян не піде, А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачемо! — сказав гнївно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизили ся наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвав ся:

— Бояринe Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не відповіли нічого і пішли дальше.

— Не їх дїло, бояринe, говорити, чого, — поясняв Максим, стараючись як мога втихомирити нехіть боярина до тухольської громадської ради. По довшій мовчанцї, підчас котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

—Ояярине, позволь мені, недосьвідному, молодому, сказати тобі слово.

— Говори! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддати ся вашому холопському судови?

— Щож, боярине, тухальська громада судить по справедливости, а справедливому судови хиба стид піддати ся?

— Таточку! — вмішала ся й Мирослава до тої розмови, — зроби так, як каже Максим! Він добре каже Максим! Він добре каже! Він уратував моє жите, — він жеж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк з нехотя всьміхнув ся на ту правдиво жіночу льоґіку, але чоло його швидко знов зморщило ся.

— І вже ти протуркала мені уши тим Максимом! — сказав він. — Ну, уратував тобі жите, я і вдячний йому за те, і коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знов о инші річи йде, до яких не слід мішати ся ні тобі ні Максимови.

— Ні, боярине, — відповів на се Максим, — ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Анї я, анї мій батько не приймемо ніякої відплати. А то, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тілько з щирої прихильности. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так — сказав в кінці Тугар Вовк, — прийду завтра на тоту вашу раду, але не на те, щоб її піддати ся, а лиш на те, щоб побачити, що се за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тихольська громада вміє бути справедливою.

Приреченє Тугара Вовка облекшило серце Максимови. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі на право і на ліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було богато. Наші пішоходи були саме серед села і на середині тухольської долини. Стрімкі скалисті береги кітловини сьвітили ся по обох боках далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тутже біля дороги, шумів і пінив ся, розбиваючись по камінях, котрими усіяне було його дно, і навіваючи сьвіжий холод на всю долину. По обох боках потока, якого береги були досить високі, прорізані в намулї давного озера, побудовані були кашиці (загати) з річного каміня і грубих смерекових палів та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поручами кладки, а зараз поза кашицями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вили ся в гору по тичиню, з бураками й капустою, а також загони пшениці, що чистими, ясно зеленими пасмугами про

стягали ся далеко поза хати. Хати були порядно обгорожені і харно удержувані; стіни з гладкого делиня, не обмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепницями; тілько там, де одна долина сходила ся з другою, в вузких пасмугах стіни були поліплені глиною і побілені паленим вапном, і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При входї до кождого дворища стояли дві липи, між якими при вязані були гарно плетені в усякі узори ворота. Майже над кож дими воротами на жердцї висїла прибита якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то орел, з широко розпро стертими крилами і звислою до долу головою; се були знаки ду хів — опікунів дому. За хатами стояли стайнї та инші господарські будинки, всї під драницями і з грубезних, тесаних брусів збудовані; тілько нечисленні обороги були з соломи і настороншували де-де свої золотожовті,острокруглі чуби до гори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір, — сказав Максим показуючи на один двір, нічим не відмінний від инших. Перед домом не було нїкого, але двері від сїний були відчинені, а в стінї до полудня прорубані були два невеличкі квадратові отвори, які в стінї оста вались або зовсїм отворені або закладались тонкими і на-пів прозірчастими ґіпсовими плитками, і на зиму крім того забивались дощаними віконницями. Се були тодїшні вікна.

Мирослава цїкаво позирнула на те гнїздо Беркутів, над котрого ворітьми справдї висїв недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерти немов грозячи своїми могутнїми, зелїзними пазурями і своїм чорним, у каблук закривленим дзьобом. Затишно, супокійно і ясно було на тім обійстю; потік віддїлював його від гостинця, перекинений широкою кладкою, і журчав стиха та плескав криштальовою хвилею о камяну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський владика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що се за птиця!

Максим хотїв попрощати боярина й його доньку і звернути до дому, але щось немов тягло його йти з ними дальше. Мирослава немов порозуміла се.

— Чи вже вертаєш до дому? — спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє помішане.

— Хотїв було вертати, але нехай і так, — проведу вас іще через тїснину до вашого двора.

Мирослава втїшила ся, сама не знаючи чого. І знов пішли вони в низ селом, гуторячи, озираючись на всї боки, любуючись одно одним, голосом, присутнїстю, одно для другого забуваючи все довкола, батька, громаду. І хоча в цїлій розмові анї одним словом не згадували про себе, про свої чутя й надії,

але й крізь байдужнійшу їх бесіду тремтіло тепло молодих, першою любовю огрітих серць, проявляла ся таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незопсовані, що в своїй невинности навіть не думали про перепони, які мусіла стрінути їх молода любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілім блиску перед тими смердами та показати їм свою повагу та висшість, — і Тугар Вовк не завважав нічого між молодими людьми; одно тілько гнівало його, що той молодий парубок такий сьмілий і так поводить ся з ним і з його донькою, мов з рівними собі. Але до пори, до часу він здержував свій гнів.

Минули вже село і зближали ся до того місця, де тухольська кітловина замикала ся, пропускаючи тілько вузкою скалистою брамою потік у долину. Сонце вже похилило ся геть із полудня і стояло над вершиною ліса, купаючи своє скісне промінє в спінених хвилях потока. Від скал що затїснювали виплив потока з хутольської долини, лежали вже довгі тіни; в самій тїснинї було сумрачно, холодно і слизько. В низу розбивала ся вода потока о величезне камінє, а в горі високо шуміли величезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели проковані в скалах вигідні стежки — також діло Тухольців. Якась дрож проняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну »камяну браму«: чи то від пануючого тут холоду, чи від вохкости, чи Бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснула ся до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тїснинї і озираючись кругом та до гори. І справдї, місце було незвичайне, дике. Протік був вузкий, може на три сяжнї, не більше, за вширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скалї, що незнаючий був би міг присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв сторч величезний камяний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а в горі немов головатий, оброслий папоротю та корловатими берізками. Се був широко звісний сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кождого, хто в ворожій цїли вдирав ся-б до сего тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він, — так нависла над самим проходом, що бачить ся, ось-ось упаде!

— Се сьвятий камінь, бояри̂не, — сказав поважно Максим, — йому що весни складають вінки з червоного огнику, се наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас сьвяте, все у вас тухольське — аж слухати обридло! — скрикнув Тугар Вовк. — Немов то поза вашою Тухольщиною вже й сьвіта нема!

— Для нас і справді нема сьвіта, — відмовив Максим. — Ми над усе любимо свій кутик, — колиб так кождий инший любив свій кутик, то певно всі люде жилиб на сьвіті спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирости й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами. Він не завважав також, якими злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючи ся до Мирослави, Максим мовив далї спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; сеся кітловина була ще зовсім замкнена і тілько через верх текла вода. Озеро се було закляте; в нім не було нічого живого, нї рибки, нї хробачка; а котра зьвірина напила ся з нього, мусїла згинути; а пташина, що хотїла перелетїти понад нього, мусїла впасти в воду і втопити ся. Озеро було під опікою Морани, богинї смерти.. Але раз стало ся, що цар велетнів посварив ся з Мораною і щоб зробити їй на перекір, ударив своїм чародійським молотом о скалу і розвалив стїну, так що вся вода заклятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Цїла околиця раптом ожила; дно озера зробило ся плодючою долиною і зазеленїло ся буйними травами та цьвітами; в потоцї завели ся риби поміж камінєм усяка гадь, у лїсах зьвірина, в повітрі птиця. За те розлютила ся Морана, бо вона не любить нїчого живого, і закляла царя велетнїв у отсей камінь. Але долинї самій не могла нїчого зробити, бо не могла назад вернути мертвячої води, що виплила в озера; як би була вернула назад усю воду до краплини і заткала отсей в скалї вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнїв і не жиє, та про те й Морана не має вже тут власти. Але цар не зовсім погиб. Він треває в тім камени і пильнує сеї долини. Кажуть, що колись Морона ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але отсей заклятий Сторож упаде тодї на силу Морани і роздавить її собою.

З дивним чутєм слухала Мирослава тої повісти; вона глубоко щеміла її в серцї, — їй так бажало ся стати під рукою того доброго і животворного царя велетнїв до бою з силою Морани; кров живійше заграла в її молодім серцї. Як сильно, як горячо любива вона в тій хвили Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісти, але, бачилось, не дуже вірив їй, тілько ще раз обернув ся, позирнув на камяного тухольського Сторожа і з погордою всьміхнув ся, немов подумав собі: »От дурні смерди, в якій дурниції покладають свою гордість і свою надію!«

Вже наші пішоходи минули вузкий протік тухольського потока і вийшли на ясний сьвіт. Перед їх очима раптом розкинула ся довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра гень-гень сходила ся долиною Стрия. Сонце вже клонило ся на захід і горячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опора. Тухольський потік поміж скаженими сковами і з лютим шумом гуркотів до долу, щоб скупати ся в Опорі. Його вода, різко відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, наповаючись тою безсмертною і живущою красою природи. Максим немов вагував ся на якійсь думці, що так і засіла в його голові і силоміць просила ся на волю. Далі він зібрав ся з відвагою і приблизив ся до Тугара Вовка, тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку, — сказав він незвичайно мягким і несьмілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Позволь мені бути твоїм найщирійшим слугою...

— Слугою? Щож, се не трудно, — прийди з батьком і наймись, коли конче хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене... Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Алеж у тебе є свій батько, і як чую, далеко ліпший, справедливійший і мудрійший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, їдовито всьміхнув ся.

— Я хотів сказати, — поправив ся Максим, — хотів сказати ще не так. Боярине, віддай за мене доньку свою, котру я люблю дужше свого житя, дужше душі своєї!

Грім з ясного неба не був би так перелякав Тугара Вовка, як ті горячі, а при тім прості слова молодого парубка. Він відступив два кроки назад і прошибаючим, з гнівом і погордою змішаним поглядом мірив бідного Максима від ніг до голови. Лице його було недобре, аж синє, зуби йому заціпило, губи дрожали.

— Смерде! — скрикнув він нараз, аж дооколичні гори залунали тим проклятим окликом, — що се за слова сьмієш ти говорити до мене? Повтори ще раз, бо се не може бути, щоб я справді чув те, що мені причуло ся.

Грізний крик боярина збудив і в Максима його звичайну сьмілість і рішучість. Він випростував ся перед боярином, мов молодий, пишний парубчак, і сказав лагідним, але певним голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине, — нічого такого, що би приносило нечесть тобі або твоїй доньці. Я просив у тебе руки твоєї доньки, котру я люблю, як її ніхто в сьвіті не буде любити. Не вжеж між твоїм боярським а моїм мужицьким родом така велика пропасть, щоб її любов не могла перегатити? Тай чим жеж ти так дуже висший від мене?

— Мовчи смерде! — перечив йому лютим криком Тугар Вовк. — Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою глупу гортанку. Одно тільки ратує тебе від моєї мести, — а се те, що ти нині вирятував мою доньку з небезпеки. Инакше ляг би ти в тій хвилї трупом за такі слова. І ти, безумний, міг подумати, міг посьміти підносити очи свої до неї, до моєї доньки?... Се за те, що я й вона говоримо з тобою по людськи, а не копаємо тебе, як собаку! І ти думав, що ратуючи її від пазурів медведя ти здобув її для себе, як бранку? О, ні! Коли-б мало на таке прийти, то воліла-б вона згинути в кровавих обіймах дикого зьвіря, ніж мала би тобі дістати ся!

— Ні, боярине, — не так кажи! Волїв би я згинути в лапах медведя, анїж би мав один її волосок бути ушкоджений.

Мирослава відвернула ся при тих словах, щоб скрити від батька і від Максима довго здержувані сльози, що тепер бризнули з її очий. Але Тугар Вовк не зважав на те і говорив дальше.

— І ти, підлий хамів роде, сьмієш рівняти себе зо мною? Зо мною, що вік звікував між князями, вдостоїв ся княжої похвали і надгороди за рицарські діла! Моя донька може вибирати собі жениха між найпершими і найславнійшими молодцями в краю, а я мав би дати її тобі, смердови, до твого тухольського гнїзда, де би вона зівяла, зсохла і пропала в нуждї? Ні, ні, йди геть, бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в нападї божевільства.

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо глядить на нього. Хоч і як тяжко приходилось йому, але нїщо було робити.

— Боярине, боярине, — сказав він сумним, теплим голосом, — занадто ти високо підняв ся на крилах гордости, — але уважай! Доля звичайно тих найвисше підносить, кого думає найнизше зіпхнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими, боярине, — бо хто ще знає, до котрої хто криниці прийде воду пити!

— Ти ще сьмієш менї давати науки, гаде? — скрикнув розлючений Тугар Вовк, і очи його заблищали безумним гнївом. — Геть менї з очий, а то, Богом кленусь, не буду нї на що зважав, а просаджу тебе отсим ножем, як просадив нинї рано медведя!

— Не гнївай ся, бояри́не, за слова дурного хлопця, — відповів усе спокійний Максим. — Прощай! Прощай і ти, моя зоре, що блиснула менї так чудово на одну днину, а тепер мусиш на віки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Нї, годї мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк мов остовпілий глядів на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Доню, а се що ти кажеш! — скрикнув він.

— Те що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дївчино, се не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може!

— Ти в горячцї говориш доню, — ти перелякала ся дикого зьвіра, ти недужа!...

— Нї, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз, і кленусь перед отсим ясним сонцем, що сей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь сьвідком!

І вона взяла Максима за руку і горячо прилипла устами до його уст. Тугар Вовк не міг отямити ся, не міг здобути ся на оден рух, на одно слово.

— А тепер, молодче, йди домів і не лякай ся нїчого. Мирослава присягла, що буде твоєю, і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми, таточку, спішімо до дому! Онде в долинї наш двір, — а ось і наші гостї надходять.

І сказавши се, дивна дївчина взяла безтямного з диву батька за руку, і пішла з ним долї горою. А Максим довго ще стояв на місцї, очарований, щасливий. Вкінцї прочуняв ся, і впавши лицем на землю, помолив ся заходовому сонцю, так як молили ся його дїди і прадїди, як молив ся тайком і його батько. Потім устав і тихою ходою пішов до дому.

III.

За селом Тухлею, зараз же близь водопаду, стояла насеред поля величезна липа. Нїхто не затямив, коли її засаджено і коли вона розросла ся така здорова та конариста. Тухля була оселя не дуже давня, і деревина, що росла на тухольськії долинї була геть-геть молодша від тої липи; тим то її не диво, що ту-

хольський народ уважав її найдавнійшим сьвідком давнини і окружав великою пошаною.

Тухольці вірили, що тота липа — дар їх споконвічного добродія, царя велетнів, який засадив її власноручно на тухольській долині на знак своєї побіди над Мораною. З під коріня липи било жерело погожої води, і відтак тихо журчачи по дрібних каміньцях впливало до потока. Се було місце копних зборів тухольських, місце сільського віча, котре в старовину являло з себе всю і одиноку власть у руських громадах.

Довкола липи був широкий, рівний майдан. Рядами стояли на нім до схід сонця гладкі камяні брили, призначені на стільці, де сідали старці громадські, батьки родин. Кілько було таких батьків, стілько й камяних стільців. Па за ними було вільне місце. Під липою, над самим жерелом, стояв чотирогранний камінь з проверченою в середині дірою; тут на час ради виставляло ся копне знамено. А обік зроблене було друге підвисшенє для бесідника, себто для того, хто в якій будь справі говорив; він виступав з свого місця і входив на се підвисшенє, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народа роїло ся по копнім майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збирала ся молодіж і ставала поза ними широким півколесом. І жінки сходили ся, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж чи жінка, не був виключений. І хоч рішаючий голос мали тілько старці-батьки, але при нараді вільно було й молодіжи й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, остатні за всіми, надійшли закличники, несучи за собою тухольське копче знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, а коли воли наблизили ся, все втихло. Закличники, тричи поклонивши ся громаді, вийшли під липу і познимали шапки з голов. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвали ся закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— То нехай же Бог помагає! — сказали вони і піднявши високо в гору копче знамено, встромили його в дірку, продовбану в камени. Се був знак, що рада зачата.

Потім устав із свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, і повільним, але твердим кроком виступив під липу і доторкнувши ся її рукою, наблизив ся до пливучої з її коріня нори і припавши на коліна, помазав собі нею очи і уста. Се була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищенє уст

і прояснене ока, потрібне при такім важнім ділї, як народна рада. По тім він сїв на підвисшенім місцї, звернений лицем до народа, тоб то до східної сторони неба.

Захар Беркут, се був сивий як голуб, звиш 90-лїтнїй старець, найстарший віком у цілій тухольській громадї. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною визначав ся між усїм тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, богатий досьвідом житя й знанєм людий та обставин. Захар Беркут був правдивим образом тих давнїх патріярхів, батьків і провідників цілого народа, про яких говорять нам тисячолїтні піснї та перекази. Не вважаючи на глубоку старість Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину анї не ловив зьвірят в лїсових нетрах, — та про те працювати він не переставав. Сад, пасіка й лїки, — се була його робота. Скоро лишень весна завитає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копче, чистить, підрізує, щепить і пересаджує .Дивували ся громадяне його знаню в садівництві, тим більше дивували ся, що він не крив ся з тим знанєм, але навчав кождого, показував і заохочував. Пасіка його була в лїсї, і кождої погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали Тухольцї Захара Беркута за його лїки. Коли було настане час, між Зеленими сьвятами а сьвятом Купайла, Захар Беркут із своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зїлєм і лїками. Правда, чисті та прості звичаї тодїшнього народа, сьвіже тухольське повітрє, просторі та здорові хати і ненастанна, та зовсїм не надсильна праця, все те в купі хоронило людий від частих і заразливих хороб. За те частїйше лучали ся калїцтва, рани, на які певно нїякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але в тім усїм покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого житя. »Житє лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати иншим. Коли він стає для инших тягаром, а хісна не приносить їм нїякого, тодї він уже не чоловік а завада, тодї він уже й жити не варт. Хорони мене Боже, щоб я коли будь мав стати ся тягаром для инших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!« Ті слова, то була провідна, золота нитка в житю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен инших, а поперед усього громади. Громада, то був його

сьвіт, то була ціль його житя. Видячи, що медведї та дики часто калїчать худобу й людий у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчити ся лїчити рани, і покинувши батьківський дім вибрав ся в далеку, незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли і кров. Але промова того лїкаря показала ся пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять куниць плати, щоб навчив його своєї примови. Ворожбит пристав, але Захарови не досить було навчити ся на сліпо, він хотів попереду переконати ся, чи лїк ворожбитів добрий. Він виняв свій ніж і задав собі ним глубоку рану в стегно.

— На замов! — сказав він до зачудованого лїкаря.

Примова не вдала ся.

— Е, — сказав лїкар, — се для того не вдає ся, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова, і менї її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не питала би, чи рана самовільна, чи нї, а загоїла-б усяку.

І як стій Захар Беркут покинув ворожбита і пішов дальше, розпитував лїпших лїкарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по роцї блуканя не зайшов до Скитських*) монахів. Між ними був один, столїтний старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у Греків і читав там богато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лїчити рани і брав ся навчити своєї штуки кождого, хто проживе з ним рік у добрій злагодї і покажесь йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Богато вже учеників приходило до старого, вічно задуманого і вічно сумовитого монаха, але нї одного він не вподобав, нї один не прожив з ним умовленого року і не виніс його тайників лїкарських. Про сього то лїкаря почув Захар Беркут і наважив ся відбути його пробу. Прийшовши до скитського монастиря, просив щоб заведено його до старця Акинтія, і отверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дїд Акинтій приняв його без суперечки — і Захар вибув не рік, а цїлі три роки. Він вернув ся зо Скита новим чоловіком; його любов до громади стала ще горячійшою і сильнїйшою, його слова плили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді як сталь, а против усякої неправди острі як

---

*) Згадуючи про Скитських монахів я не маю на думцї того історичного Манявського Скита, що то був заснований Йовом Княгиницьким у початку XVII. в., але користую ся народнїм переказом про перших апостолів карпатського Підгіря, монахів київських печер, яких мандрівку й оселенє в коломийських горах оповідає по части з фантазиї, а по части на основі дїйсної народньої традициї Антін Могильницький у своїй поемі „Скит Манявський".

бритва. В своїй чотиролітній мандрівці Захар Беркут пізнав сьвіт, був і в Галичині і в Київі, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, а його простий, ясний розум складав усе бачене й чуте, зерно до зерна, в скарбницю памяти, як матеріяли для думки. Він вернув ся з мандрівки не тілько лікарем, але й громадянином. Бачучи по долах, як князі і їх бояри силують ся ослабити і розірвати громадські вільні порядки по селах, щоб опісля роз'єднаних і розріжнених людий тим лекше повернути в невільників й слуг, Захар Беркут переконав ся, що для його братів селян нема иншого ратунку й иншої надії, як тілько добре уладженє і розумне веденє та розвиванє громадських порядків, громадської спільности та дружности. А з другого боку від старця Акинтія і від инших бувалих людий він чимало наслухав ся про громадські порядки в північній Руси, в Новгороді, Пскові, про добробут і процьвіт тамошніх людий, і все те запалювало його горячу душу до бажаня — віддати ціле своє житє на поправу й скріпленє добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині.

Сімдесять літ минуло від того часу. Мов стародавній дубвелитень стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльности. І певно не без радости міг він глядіти на них. Мов одна душа стояла тухольська громада дружно в праці й вживаню, в радощах і в горю. Громада була для себе і судією і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і завсїгди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достарчала пожитку для всіх, а громадські шпіхлїрі та стодоли стояли завсїгди отвором для потребуючих. Князї і їх бояри завистливим оком глядїли на те житє, в якім для них не було місця, в якім їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князївський збірщик податків, і громада старалась як найборше позбути ся немилого урядового гостя: через день або два він виїздив обвантажений усяким добром — бо податки в великій мірі платили Тухольцї натурою. Але в Тухольщині збірщик князївських податків не був таким самовладним паном, як по инших селах. Тухольцї добре уважали, що належить ся збірщикови, а що князеви, і не попускали йому зробити над ними ніякого надужитя.

Але не тілько в самій Тухольщині видний і спасенний був вплив Захара Беркута; його знали люди на кільканайцять миль довкола, по руськім і угорськім боцї. Тай то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лїчить рани, і всякі болїсти, але й не менше як чудовного бесїдника та порадника, котрий »як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає«, а як порадить чи

то одному чоловікови, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набери, то й ті в купі певно ліпшої ради не придумають. Від давна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконаня, що як чоловік сам один серед громади слабий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тілько спільне порозумінє і спільне діланє многих сусідних громад може надати їм силу і може в кождій громаді поокремо зміцнити свобідні порядки громадські. Тож ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він за молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старав ся пізнати добре їх потреби й людий, і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріпленя дружнїх, товариських і братерських звязків між людьми, в громадах і між громадами в сусідстві. А звязки ті були тоді ще досить живі й сильні; ще роз'їздлива князівщина та боярщина не здужала була порозривати їх до решти, — тому й не диво, що під проводом так усіми любленого, так досьвідного і громадського ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті звязки відновили ся і зміцнили. Особливо звязок з руськими громадами по угорськім боцї був дуже важним ділом для Тухольщини, ба й для цілої стрийської верховини, богатої вовною та кожухами, та за те досить убогої на хліб, якого мали подостатком загірні люди. Отже-ж то одним із головних старань Захара Беркута було — провести із своєї Тухольщини просту і безпечну дорогу на угорський бік. Довгі літа він носив ся з тою гадкою, переходив вздовж і в шир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечнїйше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а заразом старав ся звільна й ненастанно поклонювати верховинські громади по однім і другім боцї Бескиду до того діла. При кождій нагоді, на кождій громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки вкінці не добив ся сього. Більше як десять громад з близшої і дальшої околиці прислали до Тухлї своїх виборних на громадську раду, на якій мало обговорюватись побудованє нової дороги.. Се був радісний день для Захара. Він не тілько приняв ся радо сам повитичувати, куди має йти дорога, але також через весь час, поки вона мала будувати ся, взяв ся надзирати за роботою, а окрім того виправив чотирьох своїх синів до роботи, а пятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнею все бути на місцї роботи для направи потрібних знарядів. Кожда громада висилала по кільканайцять робітників, із запасом свого хліба й своєї страви, — і під проводом невтомного Захара дорога була збудована в однім роцї. Користи її від разу для всїх стали очевидні. Звязок з богатими

ще тоді угро-руськими громадами оживив усю верховину; почала ся жива і обопільно хосенна обміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир овечий, та й цілі отари на заріз, а відтам пшениця, жито та полотна. Але не тілько для такого обмінного торгу була вигідною тухольська дорога; вона була також проводом для всіляких вістий про житє громад по однім і по другім боці Бескида, була живою ниткою, що вязала до купи дітий одного народа, розбитих між двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша така нитка. Давнійша і колись далеко славнійша була дуклянська дорога. Але галицько руським князям вона з многих причин не злюбила ся, меньше може для того, що піддержувала живий звязок між громадами по сім і по тім боці Бескида та через те скріплювала в одних і других вольні громадські порядки, як радше для того, що туди частенько мадярські королі й дуки впадали з військами до Червоної Руси. От тому то галицькі та перемиські князї старались коли не зовсім замкнути, то бодай укріпити тоту входову браму в свої границї, а звісно, що таке »укріпленє«, зроблене по державному і для державних цілий, мусїло вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князї понасаджували здовж дуклянської дороги своїх бояр, понадаровували їм із громадських земель просторі ґрунти й посїдлнша і вложили на них обовязок — пильнувати дуклянської брами, в разї воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околичних громад, а також засїками, себто деревляними та камяними запорами, що ними в тїсних місцях завалювано дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохідною для ворожих вояків. Розуміє ся, що ті обовязки цїлим своїм тягаром спадали на селян, на громади. Вони не тілько тратили часть своїх споконвічних земель, на яких розсїдали ся бояри, але мусїли крім того ставити варти, давали дружинників та слуг боярам, робили засїки, ба, в разї воєнного часу підданї були зовсїм боярським розказам і боярському судови. Очевидна річ, боярин обрадований такими широкими правами ставав ся силою в селї і зовсїм природно дбав про побільшенє й укріпленє своєї сили.. Щоб забогатїти, бояри закладали на шляху свої власні засїки-рогачки і побирали з них і в спокійних часах оплату від усякого проїзжого, а се мусїло спинити живий рух по дуклянській дорозї, ослабити живі звязки між громадами. А рівночасно з ослабленем тих звязків мусїв іти й упадок річевих, вільних порядків у самих громадах. Власть громадська не могла її не хотїла обік себе терпїти другої громадської власти; між боярами а громадами мусїло прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінцї випала на некористь громад.

Правда, в тім часї, коли йде наше оповіданє, боротьба тота ще далеко не була скінчена, а декуди, в відлюдних гірських селах ще й зовсїм не почала ся, — і се були, можна сказати на певно найщасливійші закутки тодїшньої Руси. До таких щасливих закутків належала й Тухольщина, а дорога проведена через Бескид на Угри через довгі часи забезпечила її добробуток. Тухольська дорога не була ще в руках боярських, була вільна для кождого, хоч громадяни сумежних для неї селищ, як червоноруського так і угорського боку, пильно стерегли її від усякого ворожого нападу і давали собі взаїмно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбивано завчасу і тихо сполученими силами всїх заінтересованих тим дїлом громад. Не диво про те, що лежачи при тій дорозї, на серединї між Угорщиною й Підгірєм, Тухольщина раз у раз підносила ся не лише добрим побутом, але й свобідним громадським ладом. Своїм приміром вона осьвіжувала всю дооколичну верховину, а особливо ті села, в яких уже були княжі бояри і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнїм громадством а новим панством. Горяче слово і велика повага Захара Беркута причинювали ся не мало до того, що поки більша часть громад держала ся добре в тій борбі більша часть громад держала ся добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати свої власти, як їм сего бажало ся, і мусїли жити в добрій згодї з громадами, підлягаючи в часах супокою їх копним судам і засїдаючи в них поруч з иншими старцями, як рівні з рівними. Але такий стан був боярам дуже немилий; вони ждали военного часу, як не знати якого празника, бо тодї всьміхалась їм надія—відразу захопили всю власть у свої руки, а при тій нагодї розбити до крихти ненависні громадські порядки, так аби раз захоплена власть уже не потребувала виходити з їх рук. Але часу военного не було. Володар Червоної Руси, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр — не то що його батько, — але допомогти їм богато не міг, занятий то старанями о королївську корону то спорами князїв, що дерлись за великокняжий київський престол, а найменше забезпечуванєм свого краю против нового, доси нечуваного ворога, Монголів, що перед десятьма роками, мов страшна громова хмара, появили ся були на східних границях Руси, в наддонських степах, і побили зібраних руських князїв у страшній і дуже кровавій битві над рікою Калкою. Але з над Калки нагло, немов наполошені хоробрістю Русичів, вони вернули назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нїчого чути. Тілько глуха трівога ходила по народї, мов горяча вітрова хвиля ходить по дозріваючім житї, і нїхто не знав, чи хвиля уляже ся, чи може на-

жене з собою грізну, градову тучу. А найменше знали се й надіялись сього князї та бояри. Вони спокійно по погромі над Калко приняли ся за свою давню роботу — спори за наслїде престолів і підкопуване свобідних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Колиб були свою власть і свою силу повернули на скріплюване, а не на підкопуване тих порядків по громадах і живих звязків між громадами, то наша русь певно не була-б упала під стрілами та топорами Монголів, але була-б остояла ся проти них, як глубоко вкорінений дуб-велитень остоює ся проти осінної бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо доси якось обминали її неситі очи князїв і бояр. Чи то для того, що лежала так віддалїк від сьвіта, між горами та скалами, чи може для того, що надто великого богацтва в нїй не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти затїсувати ся в той закуток. Але і се щастє не було вічне. Нараз одної гарної днини заїхав у Тухольські гори боярин, Тугар Вовк, і не кажучи нікому анї слова, почав на горі над Опором, віддалїк від Тухлї, але на Тухольськім ґрунтї будувати собі дім. Тухольці з зачудуваня зразу мовчали і не спиняли нового гостя, далї почали допитувати ся його, хто він, звідки і за чим приходить сюди?

— Я боярин князя Данила — гордо відповідав їм Тугар Вовк. — За мої заслуги князь надгородив мене землями й лїсами в Тухольщинї.

— Алеж се землї й лїси громадські! — відповідали йому Тухольці.

— Се мене нічого не обходить, — відказував боярин, — ідїть і в князя допоминайте ся. Я маю його грамоту і більше нїчого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова і не казали нічого. А боярин тимчасом починав собі все з горда, все похваляв ся княжою ласкою та княжою волею, хоч зрештою на разї й не стїсняв нї в чім Тухольців і не мішав ся в їх громадські дїла. Тухольці а особливо молодші, з разу чи то з цікавости, чи з звичайної гостинности, частенько сходили ся з боярином і робили йому деякі прислуги, — аж нараз, мов сокирою втяв, перестали ходити і очевидно зовсім уникати його. Се зразу здивувало, а далї й розсердило боярина, і він почав тепер чинити Тухольцям усякі пакости. Дім його стояв як раз над тухольською дорогою, і він, ідучи за приміром иньших бояр, поставив на дорозї величезну рогачку і жадав від проїзжих для себе мита. Та Тухольці були тугий народ. Вони почули від разу, що тут починає ся рішуча боротьба, і постановили за ра-

дою Захара Беркута стояти твердо і невідступно при своїх пра вах до крайної крайности. Зараз тиждень по виставленю рогачки вислала тухольська рада громадська своїх підпоручників до Тугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке і рішуче питанє:

— Що робиш, боярине? За що спираєш дорогу?

— Так менї хоче ся! — відповів гордо боярин. — Коли вам кривда, то йдіть жалуйтесь на мене до князя.

— Алеж се дорога не княжа, а громадська.

— Се мене нїчого не обходить!

З тим відпоручники й віддалили ся, але зараз по їх відході прийшла з Тухлї цїла ватага сїльської молодїжи з сокирами і тихесенько порубала рогачку на дрібні кусні, наклала з неї огонь і спалила її недалеко від боярського двора. Боярин лютив ся на своїм дворі, кляв поганих смердів, але супротивляти ся їм не мав сьмілости і на разї не робив уже другої рогачки. Перший напад на громадські права був відбитий, але Тухольцї не радували ся завчасно, — вони добре знали, що се тілько перший напад і що за ним треба надїятись инших. І справдї так воно стало ся. Одного дня прибігли до Тухлї вівчарі, голосячи сумну вість, що боярські слуги зганяють їх з найкрасшої громадської полонини. Не вспіли вівчарі до ладу розказати свого,, коли в тім прибігли громадські лїсничі, кажучи, що боярин відмірює і запальковує для себе величезний кусень лїса. Знов громадська рада вислала відпоручників до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдиш громаду?

— Я беру тілько те, що менї мій князь дарував.

— Алеж се не княжі, а громадські землї! Князь не міг дарувати того, що до него не належить.

Від тої пори почала ся правдива війна між боярином і Тухольцями. То раз Тухольцї зженуть боярські стада зі своїх полонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Лїса, загарбаного боярином, стерегли і громадські і боярські лїсничі, між котрими нераз приходило до сварки і бійки. Се лютило боярина чим раз дужше, і він вкінцї казав убивати тухольську худобу придибану на загарбаних полонинах, а одного громадського лїсничого, придибаного в заграбленім лїсі, велїв привязати до дерева і сїкти терновими різками мало що не на смерть. Сього було вже за много тухольській громадї. Многі голоси обівали ся за тим, аби по давньому звичаю до боярина приложити закон про непокірного і шкідливого громадянина, розбійника та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, а дім його зруйнувати до тла. Велика часть громадян пристала на се, і певно, що круто прийшлось би було тодї бояринови, коли б

Захар Беркут не був висловив тої думки, що не належить ся засуджувати нікого, не вислухавши вперед його оправданя, і що справедливість домагає ся закликати боярина поперед усього на громадський копний суд, дати йому можність витолкувати ся, і аж потім поступати з ним так, як осудить громада при повнім спокою і розвазї. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Певно нїхто в нинїшнім зборі не розумів так добре важности сеї хвилї, як Захар Беркут. Він бачив, що тут цїле дїло його житя важить ся на вістрю громадського засуду. Тай коби то в тім засудї ходило лиш о просту справедливість, то Захар був би спокійний і покладав ся-б у повнї на громадський розум. Але тут приходило ся розважати — перший раз на тухольськім копнім судї — також инші, посторонні, а безмірно важні обставини, що запутували справу майже до безвихідности. Захар розумів добре, що засуд чи прихильний чи не прихильний для боярина, грозить громадї великою небезпекою. Прихильний засуд значить признане не так права, як сили по сторонї боярина раз на завсїгди упокорить перед ним громаду, віддасть йому в руки не тілько загарбані лїси й полонини, але й цїлу громаду, буде першим і найтяжшим виломом у вільнім громадськім устрою, над якою відновленем і скріпленем він не настанно трудив ся протягом сїмдесятьох лїт. А неприхильний засуд, що вирече прогнане боярина з громади, грозить також немалою небезпекою. Ануж боярин зуміє підмовити князя, роз будити його гнів, переконати його, що Тухольцї — бунтівники? Се може стягнути велику бурю або й цїлковиту руїну на Тухольщину, як подібні засуди кілька разів уже стягали руїну на инші громади, що їх князї узнавали за бунтівничі і віддавали боярам та їх дружинам на розграблене та на знищене. Оба ті важкі виходи нинїшньої ради наповняли серце старого Захара великим сумом, і він щиро молив ся духом перед почином ради до великого Дажбога-Сонця, щоб той просьвітив розум його й його громади і дав їм знайти праву стежку серед усїх тих трудностей.

— Чесна громадо! — так зачав він свою бесїду. — Не буду від вас скривати ся, тай впрочім ви й самі то добре знаєте, які важкі і великі дїла чекають сьогоднї нашого громадського засуду. Коли поглядаю на те,що довкола нас робить ся і що нам грозить, то так і здаєть ся менї, що наше дотеперішне спокійне громадське жите пропало безповоротно, що тепер наступає для нас усїх пора — показати на дїлї, в боротьбі, чи наші громадські порядки справдї міцні й добрі, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на нас, і то не

з одного боку, се ви знаєте і почуєте ще ширше на нинїшній радї, тож про се я тепер не потребую говорити. Я хотів би тілько показати вам і вбити незнищимо в вашу тямку те становище, на якім би нам, по моїй думцї, треба стояти, твердо стояти до крайної крайности. А в тім і тут нї я, нї нїхто инший не має власти над вами: схочете, то послухаєте, а не схочете — воля ваша! Тількож кажу вам, що сьогоднї ми стоїмо на розстайній дорозї, сьогоднї нам прийдеть ся вибрати: сюди чи туди. Тож годить ся нам, людям старим і досьвідним, добре вияснити собі той вибір і ті дороги, на які він може повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо тепер!

— Поглянь те, чесна громадо, на те наше копче знамено, котре від пятьдесятьох лїт чує наші слова і бачить наші дїла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Сьвяті і поважні старцї, батьки наші, зробили його і передали менї його значінє — Захаре, — сказали вони, — колись, у хвилї найгрізнїйшої небезпеки, коли жите наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, — тодї ти відкриєш громадї, що значить се знамено, а заразом відкриєш, що на нїм спочиває наше і нашого Духа-опікуна благословенство, що відступлене від тої дороги яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастєм для громади, буде початком її цїлковитого упадку!

Захар утих на хвилю. Його бесїда зробила велике вражінє на всїх громадян. Усїх очи звернені були на знамено, що на високій жертцї, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотїло срібною оковою на своїх кільцях і повівало кармазиновою хоруговкою, немов переливалось живою кровю.

— Я доси не говорив вам про се нїчого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогоднї пора се зробити. Глядїть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцїльний ланцюх, сильний і немов замкнутий у собі, а працїнь свобідний в кождім поєдинчім колїсцї, готовий приняти всякі звязки. Сей ланцюх, то наш руський рід, такий який вийшов з рук добрих творчих духів. Кожде колїсце в тім ланцюсї, то одна громада, нерозривно, з самої природи звязана з усїми нщими, а про те свобідна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним житєм і вдоволяє свої потреби. Тілько сама суцїльність і свобода кождої поодинокої громади робить усю цїлість суцїльною й свобідною. Нехай тілько одно колїсце трісне, розпаде ся само в собі, то й цїлий ланцюх розпаде ся, одноцїлий його звязок розірве ся. От так і упадок вольних громадських порядків у одній громадї стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цїлого тїла сьвятої Руси. Горе громадї, котра добровільно ста-

несь тою раною, котра не ужиє всїх сил і способів, щоб удержати себе при здоровлю! Лїпше би було такій громадї щезнути з лиця землї, запасти ся в безодню!

Остатнї слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушили в ушах слухаючої громади шум водопаду, що недалеко гримав собою о камінь і мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всїми барвами веселки, видавав ся блискучою пасмугою понад головами громади. Захар говорив дальше:

— Гляньте ще раз на те знамено! Кожде колїсце його ланцюха сковане блискучими срібними оковами в гарні узори. Окови ті не обтяжають колїсця, а додають йому оздоби й тривкости. Так само кожда громада має свої дорогоцїнні установи і порядки, породжені потребами,упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті сьвяті, але не для того, що давнї, що батьками нашими уладжені, тілько для того, що свобідні, що не вяжуть нїкого доброго в добрім дїланю, а вяжуть лиш злого, що хотїв би шкодити громадї. Порядки ті не вяжуть і громаду, а тілько додають їй сили і власти для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищеня всього, що зле і шкідне. Коли-б не ті срібні окови, деревляні обручки легко могли би потріскати і вся одноцїлість ланцюха пропала би. Так само як би не наші сьвяті громадські постанови, то й уся громада пропала би. Так само як би не наші сьвяті громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайтеж, чесна громадо! Злодїйські руки простягають ся, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колїсця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при якім нам так добре жило ся!

— Нї, ми не попустимо їм того! — крикнула разом одноду шно громада. — Станемо в оборонї своєї свободи, хоч би прийшлось нам і остатню каплю крови пролити!

— Добре дїти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте менї, се дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значінє тої хоругви, що повіває на нашім знаменї. Чому вона червона? Бо значить кров! До остатньої каплї крови повинна громада боронити своєї свободи свого сьвятого ладу! І вірте менї, недалеко та хвиля, котра справдї запотребує від вас крови! Будьмо готові й її пролити в своїй оборонї!

В тій хвилї очи всїх громадян немов на даний знак звернули ся в сторону села.

Там на шляху, що вів від села попри водопад у гори, показала ся невеличка громада пишно построєних, оружених людий. Се йшов у всїй своїй пишнотї на тухольську раду боярин

Тугар Вовк зі своєю дружиною. Не вважаючи на горячу весняну днину боярин був у повній рицарській збруї: в панцирі з залїзної, блискучої бляхи, в таких же набедренниках і наголїнниках і в блискучім спіжевім шоломі з розвіяною поверх нього китою з когутячих косиць. При боцї у нього теліпав ся у піхві тяжкий боєвий меч, через плечі перевішений був лук і сайдак зі стрілами, а за поясом стримів топір, блискучий широким сталевим вістрєм і бронзом набиваним обухом. Поверх усеї тої страшної збруї на знак супокійного свого наміру боярин накинув вовчу шкіру, з пащею переробленою в защіпку на груди, і з лабами, що острими кігтями обхапували його пояс. Докола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повбираних у такі-ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволї стрепенула ся тухольська громада, побачивши наближенє тої вовчої дружини; всї зрозуміли, що се власне й є той ворог, який наносів ся на їх свободу й незалежність. Але поки що вони ще не надійшли, а Захар кінчив свою бесїду.

— Ось надходить боярин, котрий хвалить ся, що з милости для нього князь подарував йому наші землї, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тім почутю княжої милости, в тім почутю, що він княжий слуга, що він раб! Нам не потрібно милости від боярина і нїзащо ставати нам рабами — се причина, для чого він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста і що правдивому свобідному чоловікови личить не гордість, а супокій повага та розум. Заховайте-ж проти проти нього ту повагу і той розум, щоб не ми упокорили його, а сам він у глубинї свого сумлїня почув себе упокореним! Я скінчив.

Тихий шелест вдоволеня і радісної рішучости пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майданї, поки Тугар Вовк не наблизив ся до ради.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знимаючи його з голови.

— Здоров будь і ти боярине! — відповіла громада.

Тугар Вовк гордим, безпечним поступом вийшов перед громаду і ледво окинувши її оком проговорив:

— Ви кликали мене перед себе — і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голосом, котрим боярин очевидно хотів показати громадї свою висшість. При тім він не дивив ся на громаду, але обертав у руках свій топір і немов любував ся блиском його вістря та обуха, показуючи явно, що глубоко погорджує цїлою тою радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цїли ти робиш кривду громадї?

— На суд громадський? — повторив немов зачудований Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга і боярин. Нїхто не має права судити мене, окрім князя і рівних менї бояр.

—Про се, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечати ся, — се нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізнійше. Тепер тілько будь ласкав сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велїв тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольнї люди і не знаємо нїякого пана. А чого-ж велїв тобі твій пан іти в наше село?

Лице боярина облило ся червоною пасмугою злости при тих словах Захара. Хвилю він вагував ся, чи відповідати дальше на його допитуваня, далї погамував свій невчасний порив.

— Він велїв менї бути сторожем його земель і його підданих, воєводою й начальником Тухольщини, і дав менї і моїм потомкам у вічне посїдане тухольські землї в надгороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки виняв із за широкого ремінного пояса княжу грамоту і підняв її в гору, показуючи громадї.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, — ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто се такий, той твій князь?

— Як те? — крикнув здивований боярин, — ви не знаєте князя Данила?

— Нї, не знаємо нїякого князя.

— Володаря всїх земель, усїх осель і міст від Сяну аж до Днїпра, від Карпат аж до устя Буга?

— Ми не видали його нїколи і у нас він не володар. Адже пастух, володар отари, стереже її від вовка, гонить її в спеку полудня до холодного потока, а в холод ночи до теплої, безпечної кошари. А князь чи робить се зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше, — відпозів боярин. — Він дає їм мудрі права і мудрих судіїв, посилає їм своїх вірних слуг, аби боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти се, боярине, — замітив строго Захар. — Бач сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих судіїв княжих ми не видали доси і жили тихо, в згоді й ладі, судячись самі громадським розумом. Батьки наші здавна вчили нас: один чоловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воєвод жили наші батьки, жили й ми доси, і, як бачиш хати наші не попустошені і діти наші не забрані до ворожої неволї.

— Так було доси, але від тепер не так буде

— Як буде від тепер, сього ми не знаємо і ти, боярине, не знаєш. Одно ще тілько скажи нам: твій князь чи справедливий чоловік?

— Весь сьвіт знає і подивляє його справедливість

— То він певно і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

— Боярин змішав ся сим простим питанєм, але по хвилевім вагованю сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підданих?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість і кривдячи їх з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрєм свойого топора.

— Гляди-ж, боярине — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумлїнє твоє каже, що се не може бути. А преці же твій справедливий князь зробив се з нами, з нами, котрих він не бачив і не знає, котрих добром і щастєм він не турбує ся, котрі йому не вчинили нічого злого, але навпаки, що року складають йому богату данину. Як він міг се зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнївно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурницї, старий. Князь нікого не може скривдити!

— А preцінь нас скривдив, оттою самою грамотою, котрою ти так хвалиш ся! Бо зважай лишень: чи не скривдив би я тебе, як би без твоєї волї зняв із тебе оттой блискучий панцир і дав його мойому синови? А таке саме дїло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, то для нас земля й ліс. Від

віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, — а тут нараз приходиш ти в імени свого князя і кажеш: »Се моє! мій князь дав мені се в надгороду за мої великі заслуги!« І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землї! Скажи-ш, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилив ся старче! — сказав Тугар Вовк. — Усї ми — власність князя, зі всім що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невільники. Його ласка, то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тїмя,, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову до долу і довгу хвилю мовчав, не знаючи що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його яснїло. Він підніс руки до гори, до сонця:

— Сонце преясне! — сказав він, — ти благотворне, вольне сьвітило, — не слухай тих огидних слів, які осьмілив ся сей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, доси й помислом таким не скверненій землї! І не карай нас за них! Бо безкарно ти не пропустиш їх, то знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя, наплодилось богато таких людий, то ти зітри їх з лиця землї, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народа! — І потім Захар успокоїв ся, сїв і знов звернув ся до боярина.

— Ми чули, бояри́не, твоє переконанє — сказав він. — Не повторяй його другий раз перед нами, нехай воно при тобі лишає ся. Послухай же тепер, яка наша думка про твого князя. Послухай і не прогнївай ся! Сам бачиш і знаєш, що вітця й опікуна ми в нїм бачити не можемо. Отець знає свою дитину, її потреби й бажаня, а він не знає нас і не хоче знати. Опікун береже свого підручного від ворога і від усякої шкоди, — князь не береже нас нї від слоти, нї від тучі, нї від граду, нї від медведя — а се наші найгірші вороги. Він, що правда, голосить, що береже нас від нападів угорських вояків. Але як береже нас? Насилаючи на нас іще гірших ворогів, ніж Угри — своїх неситих бояр з їх дружинами. Угри нападуть, заберуть, що можна, і підуть; боярин як нападе, то вже й осяде і не вдоволить ся нїякими добичами, а рад би нас усїх навіки поробити рабами. Не вітцем і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою божою зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкупувати ся щорічними данинами. Чим менше ми про нього знаємо а він про нас, тим лїпше для нас. І коби вся наша Русь могла

позбути ся сьогоднї його з усїма його ватагами, то певно була би ще щаслива і велика!*)

З дивним чутєм у серці слухав Тугар Вовк тих горячих слів старого бесїдника. Хоч вихований при княжім дворі і зіпсований гнилю та підлотою, він усе таки був рицар, вояк, чоловік, і мусїв відчути серцем хоч крихту того чутя, яке так сильно порушило серце Захара Беркута. А при тім же він далеко не по щирій совісти виповідав уперед свої слова про необмежену власть князя; його душа й сама нераз бунтувала ся проти тої власти, а тут він тілько хотїв заслонити показом на княжу власть свої власні забаги тоїж власти. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глубше в душу, нїж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але заразом і жаль йому зробило ся того велитня, якого упадок, по його думцї, був близький і неминучий.

— Старче, старче, — жаль менї твого сивого волоса і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на сьвітї, здаєть ся навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнинї і в горячих думках молодости, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер анї вічно. Все, що живе — переживає ся. Пережили ся й твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домагають ся конечно одного, сильного володаря в нашім краю, котрий би в однім осередку згромадив і в свою руку уняв усю силу цїлого народа для оборони його перед ворогом, що надтягає зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того, і тобі здаєть ся, що давнї часи ще трівають.

— І тут ти помилив ся, бояринe, — сказав Захар Беркут.— Не подоба старому вдавати ся в золоті мрії, а на сучасність жмурити очи. Але-ж тричи не подоба йому помітувати ся добрим для того, що воно старе, а хапати за лихе для того, що воно нове. Се звичай молодиків, і то зле вихованих молодиків. Ти закидаєш менї, що я не знаю того, що дїє ся довкола нас. А тимчасом не знати ще, хто з нас двох більше і докладнїйше се знає. Ти натякнув менї на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближенє того ворога ви

---

*) Погляди, як висказує тут Захар Беркут, можуть уважати ся характеристикою поглядів тогочасного народа на князїв та їх кроваві межиусобицї та на початки феодалїзму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відголос навіть у нашого лїтописця в оповіданю про співака Митусу, якого за бунтівничі бесїди та непокірність князь Данило велїв зловити і покарати смертю. Розуміє ся, що наводячи такі погляди для характеристики часу й людий ми тим не хочемо умалити ваги і значіня особи князя Данила, який між усїми володарами русько-галицьких земель визначує ся як чоловік незвичайний, симпатичний і, по свойому, як на ті часи, досить людяний та надїлений полїтичним розумом. Прим. авт.

магає згромадженя всеї народної сили в одних руках. Тепер я скажу тобі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий післанець, який оповістив тебе про новий напад страшних Монголів на нашу країну, про те, що вони по довгім опорі заняли Київ і зруйнували його до тла і тепер величезною хмарою тягнуть на наші червоноруські землї. Ми, боярине, знали се ще перед тижнем, і знали про княжого післанця виправленого в отсі сторони, та про його вісти. Княжий післанець прибув пізненько — наші післанцї далеко скорійше ходять. Монголи давно вже заповенили нашу Червону Русь, понищили богато городів і сел і розділили ся на дві ріки. Одна пішла на захід, мабуть від Судомир, у польську країну, а друга йде горі долиною Стрия в наші сторони. Правда, боярине, що ти ще не знав сього?

Тугар Вовк з подивом, майже зо страхом глядів на старого Захара.

— Я й се скажу тобі, щоб ти знав, яка сила в громадах і їх вольнім союзї. Зі всїми підгірськими громадами ми стоїмо в звязку: вони обовязані нам, а ми їм доносити як найшвидше всякі вісти важні для громадського житя. Підгірські-ж громади стоять у зьвязках з дальшими, покутськими та подільскими, тож про все, сяк чи так важне для нас, що діє ся на нашій Червоній Руси, йде блискавкою вість від громади до громади.

— Що вам з вістий, коли помогти собі не можете! — згірдно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине, — сумно відповів Захар. — Подільські та покутські громади не можуть допомогти собі, бо вони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не позволяють їм мати своє оружє ані вправляти ся в роблену ним. От і бачиш, боярине, що се значить: єдинити силу народа в одних руках! Щоб з'єднати в одних руках силу народа, треба ослабити силу народа. Щоб одному надали велику власть над народом, треба кождій громадї відібрати її свободу, треба розбити громадські звязки, обезоружити громадські руки. А тодї всяким Монголам отверта дорога в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу Русь! Твій владник, твій могучий князь Данило пропав десь без вісти. Замість обернути ся до свого народа, віддати йому його свободу і зробити з нього живу, непоборну запору проти монгольського наїзду, він, поки Монголи руйнують його край, побіг до угорського короля, у нього благаючи помочи. Але Угри не поквапні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило щез десь і хто знає, може незадовго його побачите в таборі монгольського хана, яко його

вірного підданця, щооб ціною неволї й пониженя перед сильнїйшим купити собі власть над слабшими.

Боярин слухав того оповіданя, і вже голова його почала укладати пляни: що діяти? як використати таку пору?

— Так кажеш, Монголи грозять нападом і отсим землям?

Захар якось значучо всьміхнув ся на те запитанє.

— Грозить, бояринe.

— І щож ви думаєте робити? Піддавати ся, чи боронити ся?

— Піддаватись їм не можна, бо всїх, хто їм піддає ся, женуть вони на службу, і то в перші ряди, в найтяжші бої.

— Значить, ви хочете боронитись?

— Що сила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воєводу. Я вас поведу до бою проти Монголів!

— Постій, бояринe, ми ще не дійшли до вибору воєводи. Ти ще не витолкував ся зі своїх поступків у нашій громадї. Твою щиру волю до служби громадї ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого дїла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого дїла, бояринe?

Тугар Вовк змішав ся трохи таким наглим зворотом, а далї сказав:

— Старче, громадо, — покиньмо давнї урази! Ворог зближає ся, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдуючись своєї урази, ви можете лише пошкодити дїлу, а хісна нїякого собі не добудете.

— Нї, бояринe, не говори сього! Не своєї урази ми доправдуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, бояринe, не по правдї поступав з нами, — і як же ми можемо повірити тобі начальство над собою в війнї з Монголами?

— Старче, ти, бачу, завзяв ся роздратувати мене?

— Бояринe, уважай, що тут суд громадський, а не забава! Скажи менї, осїдаючи на тухольській землї, чи хотів ти бути членом громади, чи нї?

— Я присланий сюди князем як воєвода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами, а особливо права на нашу землю. Не тикай, бояринe, наших земель і наших людий, а тодї може ми приймемо тебе до своєї громади, як рівного між рівних.

— От як! — скрикнув гнївно Тугар Вовк. — Оттака ваша справедливість! То я мав би нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки від смердів?

— Щож, бояриңе, — інакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неналежного до громади громада й терпіти у себе не схоче.

— Не схоче терпіти?— насьмішливо скрикнув Тугар Вовк.

— Батьки наші казали нам: шкідного і непотрібного члена громади, розбійника, конокрада, або постороннього, що без волї громади забирав би громадські землї, з родиною такого прогнати з границь громадських, а дім його розвалити і зрівнати з землею.

— Ха, ха, ха !— зареготав ся силуваним сьміхом боярин — то ви сьміли-б мене, княжого боярина, надїленого княжою ласкою за мої заслуги, рівнати з розбійниками і конокрадами?

— Щож, бояриңе, — а скажи сам по совісти, чи лїпше ти поступаєш з нами, як розбійник? Аджеж землю нашу забираєш — наше найбільше і єдине добро. Людий наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяне?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона нарушує мою честь.

— Постій, бояриңе, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Отсе ти згадав про свою честь, і раз-у-раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які се твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двайцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, бояриңе, се ще не заслуга. І розбійник нераз проливає свою кров, а йогож за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князїв волинських і польських і мазовецьких...

— Досить, бояриңе! Ті війни, се ганьба, не заслуга, і для тебе і для князїв. Се чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти Монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки ранений не дістав ся до неволї.

— Отсе ти добре сказав, — не знаємо тілько, чи се правда.

— Як не знаєте, то й не мішайте ся в те, чого не знаєте.

— Постій, бояриңе, не насьміхай ся над нашим незнанєм. Постараємось переконати ся. — І за тим словом Захар устав і звертаючи ся до громади, сказав:

— Чесна громадо, — ви чули признанє боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто сьвідчити за ним або против нього?

— Я можу! — озвав ся голос із народа.

— Мов стрілою поражений стрепенув ся боярин на той голос, і перший раз уважно з якоюсь трівогою поглянув на громаду.

Хто може сьвідчити, нехай вийде перед громаду і сьвідчить, — сказав Захар.

Перед громаду вийшов не старий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глубокими шрамами. Се був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома літами зайшов він до громади на кули, розповідаючи страшні вісти про Монголів, про битву над Калкою, про погром руських князїв і про смерть тих, що дістали ся до неволї, а потім підчас обіду монгольських полководців були удушені під дошками, на яких Монголи засіли до учти. Він, Митько, також був у тій битві в дружинї одного боярина і разом з ним дістав ся до неволї, з якої потім якимсь чудом уйщов. Довго блукав він по селах і містах Руси, поки в кінці не зайшов і до Тухлї. Тут йому сподобало ся жити, а що своєю одною рукою вмів плести скусні коші і знав богато пісень та оповідань про далекі краї, то громада приняла його в свої члени, живила його і зодягала за чергою, загально люблячи його і поважаючи його за рани, понесені в війнї з наїздником, і за його чесний, веселий характер. Оттой то Митько тепер вийшов сьвідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку, — почав питати його Захар, — ти знаєш сього боярина, проти котрого хочеш сьвідчити?

— Знаю, — відповів твердим голосом Митько. — В його дружинї я служив і був у битві над Калкою.

— Мовчи, підлий рабе! — скрикнув поблїднївши боярин. -- Мовчи, а то тут буде й конець твойому нужденному житю!

— Бояринe, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тілько моя громада може велїти менї мовчати. Я доси мовчав, але тепер менї велять говорити. Чесна громадо! сьвідоцтво моє проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра . . .

— Мовчав доси, то мовчи й далї! — ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вояк з розлупаною головою упав до долу. Охнула громада і зірвала ся на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! смерть! Він зганьбив сьвятість суду! На радї забив мужа нашого!

— Смерди погані! — скрикнув до них боярин, — не боюсь вас! От так буде кождому, хто поважить ся торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники і топірники, хоч самі бліді й тремтючі, обступили боярина. Грізний, червоний з лютости, стояв він посеред них з кровавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Бояриие, — сказав Захар, — ти смертельно провинивсь проти Бога і громади. Ти на суді забив сьвідка нашого громадянина. Що він хотів про тебе сьвідчити, ми не дізнали ся і не хочемо знати, — нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убійством ти признав ся до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землї. Віддали ся з між нас! За три дни від нинї прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого бутя у нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин. — Побачимо, хто чий сьлїд загладить. Я плюю на ваш суд! Рад побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо з сього поганого збору!

Боярин віддалив ся зі своїми слугами. Довгий час стояла мовчанка в зборі. Молодцї винесли кроваве тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо, — сказав Захар, — чи воля ваша поступити з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з такими людьми?

— Так, так! — загула громада.

— Когож вибираєте до сповненя громадської волї?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Беркута. Важко було Максимови приймати сей вибір. Хоч і як ненависний був йому боярин, але все таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мисли за котру він віддав би був житє. А тепер, о горе, і вона була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але про те Максим не відпирав ся від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завданє, сповнити громадський засуд, усе таки він у глубинї свого серця радував ся ним: аджеж при тій нагоді він побачить її, злагодити хоть своєю щиростію острий засуд громади!...

А тим часом рада громадська йшла далї своєю чергою.

Приклйкано післанців від сторонських громад, щоб і з ними нарадитись над тим, як боронити ся проти нападу Монголів.

— Зруйновані ми, — говорив післанець підгірських громад. — Села наші попалені, худоби зрабовані, молодіж вигибла. Широкою рікою розлили ся пожежі і знищинє по Підгірю. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас в часи спокою, зрадили нас у потребі.

Післанцї з Корчина й Тустаня говорили:

— Нам грозить залива. Понизше Синедівська на рівнинї біліють ся вже шатри Монголів. Іде їх сила незлічима, а і ми й думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і

втікаємо в ліси та в гори. Бояри наші зачали було робити засіки на шляху, але якось вагують ся. Шепчуть люди, що хотять запродати шляхи наші Монголам.

Післанці з инших верховинських громад говорили:

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас богато народа. Передновинок тяжкий. Ратуйте нас і наших гостий, поможіть перебути чорну годину!

Післанці з угро-руських громад сказали:

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. На Бога і богів батьків наших взиваємо вас, сусіди і братя, спиніть тоту страшну хмару, не допустіть її звалити ся в нашу країну! Ваші села — твердині; кожда скала, кожда дебра ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони перевалять ся через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх і всі ми погибнемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом і людьми, тілько не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бою з поганим наїздником!

Тоді Захар Беркут сказав:

— Чесна громадо і ви чесні посли сусідські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Воєнні сили виступали проти них і погибли. Сила їх велика, а нещасні порядки на наших долах позволили їм зайти аж у серце нашого краю, перед поріг нашої хати. Князї й бояри потратили голови або зраджують край свій очевидячки. Що нам тут зробити? як нам боронити ся? Я думав би, що нам поза границї нашої Тухольщини удавати ся не можна. Шлях наш при вашій помочи, чесні загірні громадяне, ми чень оборонимо. Але иньших шляхів ми оборонити не можемо. Се буде ваше діло, чесні тустаньські громадяне, а колиб нам удало ся наше діло, то ми й вам радо підемо допомагати.

На те сказали тустанські післанці:

— Знаємо ми, батьку Захаре, що вам ніяк іти нас боронити і що в тій тяжкій годинї треба, щоб кождий поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки і вони держать сторожу над засіками й проходами. А як вони схотять видати їх Монголам, то щож ми порадимо? Лиш одного ми надіємось, і се може ще спасти нас: що Монголи не підуть на ваш шлях і що в такім разї ви, забезпечивши свій шлях вартою, будете могли рушити нам на поміч.

— Ей, громадяне, громадяне, — сумовито але і з докором сказав Захар, — і сила, бачить ся, у нас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесіда ваша дитиняча! Покладаєте надію на »може« та »хто знає«. Аджеж сього будьте певні, що скоро

нам не грозитиме небезпека, то ми всею громадою прийдемо вам на поміч. Але поперед усього вам належалось би забезпечити себе проти ваших власних ворогів — бояр. Доки в їх руках засіки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кождої хвилї сей прехитрий рід може продати зас. Пора вам не дрімати, але вдарити в дзвони і громадами поскидати з себе ті пута, в які обпутала вас боярська неситість і княжа сваволя. Поки сього не буде, поти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустаньські післанці на ті Захарові слова.

— Ей, батьку Захаре, — сказали вони, — знаєш ти наших громадян, а говориш, немов би зовсїм не знав їх. Зломана у них давня відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі і передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?... Ей, коби ти був між ними і сказав їм своє слово!

— Не вжеж таки, чесні сусїди моє слово у ваших громадян може мати більшу вагу, ніж їх власна потреба, ніж їх власний розум? Нї! Колиб так було, то нїчого вже й моє слово вам не поможе, то вже пропали наші громади, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилило ся з полудня, коли тухольська громада по скінченій радї вертала до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли старі й молоді, повні важких дум. Що то принесуть їм будущі днї?

Післанці стороньских громад, піднесені на дусї й заохочені, порозходили ся. Тілько копче знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо і весело в повітрі і весняне небо яснїло пречистим блакитом, немов не бачучи земної журби та трівоги.

IV.

Широкою рікою плили по Руси пожежі, руїна та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азиї налетїла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корени підтяти її силу, розбити її народнє житє. Найперші міста: Київ, Канїв, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слїдом пішли тисячі сел і менших городів. Страшний начальник монгольський, Бату-хан прозваний Батиєм, ішов на чолї своєї стотисячної орди, женучи перед собою в четверо стілько всяких полоняників, що мусїли бити ся за нього в перших рядах — ішов по-здовж руської землї, розпускаючи широко свої загони і бродячи по колїна в крови. Про який будь опір на рівнім полї нїщо було й думати, тим більше, що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішнїми межиусобицями. Декуди ставали опором міщани в своїх

мурах. Монголи мусїли нераз тратити богато часу, добуваючи брам і мурів топорами. Але слабі твердинї падали, більше через зраду і підкупство, нїж силою поборені. Цїль походу страшної орди були Угри, богата країна, заселена племенем спорідненим з Монголами, від котрого великий джінґісхан монгольський домагав ся, щоб йому піддало ся. Угри не хотїли піддати ся і страшенний похід монгольської орди мав їм показати месть великого джінґісхана. З трьох боків разом, після пляну Батия, мала впасти орда до Угорщини: зі сходу в землю семигородську, з заходу з землї моравської, і з півночи через Карпати. В тій цїли орда подїлила ся на три части: одна під проводом Кайдана пішла бесарабськими степами в Волощину, друга під проводом Пети віддїлила ся від головної орди в землї волинській і поперек Червоної Руси, через Плїснеско, змагала до верхівя ріки Днїстра, щоб перейти її в брід, а далї розлила ся по Підгірю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволї місцеві люди, а також деякі бояри-зрадники провадили Монголів горі рікою Стриєм на тухольський шлях, і вже, як говорили Корчинські післанцї, їх шатри білїли ся на рівнинї понизше Синевідська.

Вечеріло. Густі сумерки лягали на Підгіре. Лїсисті тухольські гори задимили ся, мов незлїчимі вульканы, готовлячись вибухати. Стрий шумів по камяних бродах і пінив ся по закрутинах. Небо покривалось зорями. Але й на землї, на широкій надстрийській рівнинї почали розблискуватись якісь сьвітила, з разу де-де, рідко, мов несьміло, далї чим раз густїйше, сильнїйше, — поки врештї цїла рівнина, як далеко око засягне, не покривала ся ними, не розжевріла ся кровавим облиском. Мов море, порушене легким вітром, так меркотїв той облиск над долиною, то живійше палахкотячи, то мов розливаючись у темнїючім просторі. Се палали нічні огнища в таборі Монголів.

Але гень-гень у віддали, де кінчилось те меркотяче море, палали инші сьвітила, страшні, широкі, бухаючи огняною загравою: се горіли околичні села і слободи, окружаючи широкою огненною пасмугою монгольський табір. Там бушували загони Монголів, рабуючи та мордуючи людий, забираючи в неволю та нищачи до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузким плаєм поверх синевідських гір двоє люда на невеличких та крепких гірських кониках. Один із їздцїв, мужчина вже в лїтах, був у рицарськім строю, в збруї, з мечем і топором, з шоломом на голові і з списом припятим до кінського сїдла. З під шолома спливало довге і густе, сивіюче вже волосе на його плечі. Навіть густі сумороки, що хмарою лежали на горах і величезними клубами котили ся з ярів і дебрів чим раз висше на верхи, не могли на його лицї закрити виразу глубокого невдоволеня, гнїву і якоїсь слїпої завзятости, що що

хвиля розливав ся по ньому то їдким, прикрим сьміхом, то понурою хмарою, — немов щось шарпало його сустави несподіваними, судорожними рухами і давало ся в знаки його гарному ко неви.

Другий їздець, то була молода, гарна дївчина, одїта в полотняну нитками перетикану одежу, з невеличким бобровим колпаком на голові, що не міг вмістити в собі її богатого, буйного, золотисто - жовтого волося. Через плечі у неї перевішений був лук з турового рога і сайдак зо стрілами. Її чорні, палкі очи ластівками лїтали довкола, любуючись рівними, хвилястими контурами верховини і темно - зеленими, ситими барвами лїсів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли конї їх на хвильку зупинили ся на крутім пригірку, через який вони з трудом пробирали ся, щоб перед цїлковитим смерком доїхати до цїли. — Що за чудово гар на країна! — повторила вона вже тихійшим, ніжнїйшим голосом, озираючись позад себе і тонучи поглядом у незглубимо темних зворах.

— А що за поганий народ живе в тій країнї! — гнївно відрізав їздець.

— Нї, таточку, сього не кажи! — сказала вона сьміло, але за раз же якось змішалась і значно понизивши голос, додала по хвилї: — Я не знаю, але народ тутешнїй менї сподобав ся...

— О, я знаю, що він тобі сподобав ся! — скрикнув з докором їздець, — а радше, що сподобав ся тобі один із того народа, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова батька свого покинути для нього, що ти перестала вже любити батька для нього! Та що дїяти — така вже дївоча вдача! А тілько я кажу то бі, дївчино: не вір тому поверховному блискови! Не вір гадюцї, хоч коралевими барвами мінить ся!

— Алеж таточку, що за думки шибають по твоїй голові! І якими прикрими словами ти докоряєш менї! Я призна̂ла ся тобі, що люблю Максима і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, нїколи, нїколи!

— Але-ж дурна дївчино, ти не будеш його, про се нїщо й думати! Хиба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, вівчар?...

— Нї, таточку, не говори, не говори сього! Він такий рицар, як і инші рицарі — нї, він лїпший, сьмілїйший і чеснїйший від усїх тих боярчуків, яких я бачила доси. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти — я присягла!

— Що значить присяга дурної, осьлїпленої дївчини?

— Ні, таточку, я не дурна і не осьліплена! Не в пориві дикої пристрасти, не без вагованя і думаня я зробила се. Навіть не без висшої волї, таточку!

Остатнї слова сказала вона якимсь приглушеним, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернув ся до неї.

— Ну, а се що знов? яка висша воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дївчина, обертаючись до нього та звільняючи в їздї. — В ночи перед тим днем, коли ми мали рушати на медведів, показалась менї в снї мати. Така була, якою ти описував менї її: в білїй одежі, з розпущеним волосєм, але з лицем румяним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усьміхом та безмірною любовю в ясних очех. Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла мене, сильно притискаючи до груди.

— Мамо — сказала я і більше не могла нїчого сказати з радости та роскоші, що наповняла цїлу мою істоту.

— Мирославо, дитя моє єдине, — говорила вона лагідним, мягким голосом, що її доси тремтить менї в серцї, — слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближає ся, доню! Серце твоє пробудить ся і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!

— Так, мамо! сказала я, тремтячи з якоїсь несказаної радости.

— Благословлюж твоє серце! — І сказавши се, вона розвіяла ся запахущим леготом, а я прокинулась. І серце моє справдї заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мнї благословенство мами!

— Алеж, дурна дївчино, се був сон! Про що ти в день думала, те в ночи й приснилось тобі! А в тім — додав боярин по недовгій хвилї, — а в тім ти вже й не побачиш його нїколи!

— Не побачу? — скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хиба він умер?

— Хоч би й сто лїт жив, то таки не побачиш його, бо ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А се для чого?

— Для того, — сказав боярин з силуваним супокоєм, — що ті твої добрі люди, а поперед усїх той старий чорт, батько твого укоханого Максима, ухвалили на своїй радї вигнати нас із свого села, розвалити наш дім і зрівнати його з землею! Але постійте ви, хамове племя, пізнаєте ви, з ким маєте дїло! Тугар Вовк, се не тухольський вовк, — він і тухольським медведям зуміє показати зуби!

Болюче тьохнуло в серцї Мирослави, коли почула ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за щож нас вигнали? Певно за того лїсничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я з слїзми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямиш! — підхопив злісно Тугар, хоч у серцї глубоко вкололо його те оскажене з уст доньки. — О, я знаю, що колиб ти була на тій радї, то й ти булаб стала за ними против свого батька! Щож діяти, — батько старий, понурий, не вміє блискати очима анї зітхати, а тобі хочесь не такого товариша! І що з того, що батько отсе перед часом посивів, стараючись забезпечити твою долю, а той новий, милїйший, молодший товариш може десь тепер зі своїми Тухольцями руйнує нашу хату, останнє й одиноке наше пристановище на сьвітї!

Мирослава не витерпіла тих їдких докорів, — горячі сльози бризнули з її очий.

— Нї, се ти, ти не любиш мене, — сказала вона, заливаючись слїзми, — і я не знаю, що відвернуло твоє серце від мене? Я-ж не дала тобі нїякої причини! Сам ти вчив і наказував мене жити по правдї і говорити правду! Не вжеж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав похиливши голову. Вони зближили ся вже до верха гори і їхали вузкою дорогою поміж високими буками, що зовсїм заслонювали перед ними небо. Конї, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінків і з часта форкаючи тупали з вільна по похилій каменистій дорозї під гору.

— Кудиж ми їдемо, коли нас вигнано з Тухольщини?— спитала нараз Мирослава, отираючи рукавом сльози і підводячи до гори голову.

— В сьвіт за очи, відказав батько.

— Тиж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

—Правда опротивіла менї: я сказав неправду.

— То кудиж їдемо?

— Куди сама хочеш. Менї все одно. Може їхати до Галича до князя, котрому я наприкрив ся і котрий рад був мене позбути ся? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловіка, виссати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть — на те він як раз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землї в Тухольщинї! Іди, сказав менї, нехай лишень тут не бачу тебе! Йди і угризай ся з тими смердами за нужденну межу, лиш сюди не вертай! Ну що, може їхати нам до нього, жалувати ся на Тухольців, просити напроти них княжої помочи?...

— Нї, таточку! — говорила Мирослава. — Княжа поміч злого не направить, а тілько ще дужше погіршить.

— А видиш, — сказав боярин, не богато зважаючи на остатні слова доньки. — Ну, а може вертати нам до Тухлї, до тих проклятих хлопів, до того чорта Беркута, і просити у них ласки, під

дати ся їх карі, зректи ся свого боярства і благати їх, щоб нас приняли до своєї громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями в купі, між вівсом і гноєм?

Постава Мирослави незамітно, мимоволї простувала ся, лице її прояснювалось при тих словах.

— А як гадаєш, таточку, чи вони приймилиб нас? — спитала живо.

— Хто знає! — сказав грізько боярин. — Се ще як би ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чомуж нам не спробувати сього? Тухольцї не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то може по свойому праву. А може... може й ти, таточку, де чим... своїм острим поступованєм причинив ся до того? А коли-б лагідно, по людськи з ними. —

— Ах Боже, се що таке? — скрикнула нараз Мирослава, перериваючи свої попередні міркуваня. Вони станули саме на верш ку гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинула ся широка стрийська долина, залита морем пожеж і огнищ. Небо жевріло кровавим відблиском. Немов з пекла несли ся з долини дивні голоси, ірзанє коний, брязкіт збруї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людий, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дїтий, вязаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хруськіт будинків, що перепалені валили ся до долу, а по тім величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивали ся під небо. В кровавім розблиску огнів виднїли ся тутже в долинї над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотирогранних шатрів, переділені від себе широкими відступами. Люди мов мурашки снували поміж шатрами і громадили ся коло огнищ. Мирослава стала на той вид мов остовпіла, не можучи відорвати від нього очий. Навіть старий, понурий боярин не міг рушити ся з місця, потапаючи очима в тім лячнім, кровавім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крови, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнаня та радісні окрики побіди. Навіть конї під нашими їздцями почали тремтїти всім тілом, стригти вухами і форкати ніздрями, немов лякали ся йти дальше.

— Тату, про Бога сьвятого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Наші союзники, — сказав понуро Тугар Вовк.

— Ах, се мусять бути Монголи, про котрих прихід говорив народ з такою трівогою?

— Так, се вони!

— Нищителї руської землї!

— Наші союзники проти тих проклятих смердів і їх громадівства.

— Тату, се загибіль наша! Як не стане хлопів, то хто буде кормити бояр?

— Не бій ся, не вродилась іще та буря, що здужалаб до кореня знищити те підле насіне!

— Алеж таточку. Монголи не щадять ні хати, ні двора, ні князївської палати! Сам же ти нераз оповідав, як вони подусили князїв під дошками.

— І се добре! Нехай їх дусять, тих хитрих круків! Але боярина не задусили ніякого. Ще раз кажу тобі: се наші союзники!

— Алеж таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обагреними кровю нашого народа?

— Що мене се обходить, хто вони і які вони? Крім них ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тілько помогли менї!

Мирослава вся блїда, тривожними очима глядїла на свого батька. Кровавий відблиск огнїв, що осьвічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотїв на його шоломі, немов обвивав те лице кровавив вінцем. Вони обоє позлїзали з коний і стоячи на острім гребені гори глядїли одно на одно.

— Який ти страшний, таточку, — прошептала Мирослава. — Я не пізнаю тебе!

— Говори сьміло, говори, донечко! — сказав з якимсь диким насьміхом батько. — Я знаю, що ти хотїла сказати! Ти хотїла сказати; я не можу дальше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчини, а верну ся до свого милого, до свого вірного Беркута! Скажи, скажи се отверто — і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця житя свого дбати про твоє добро!

Їдовитий голос боярина став ся при кінцї якимсь мягким, тремтючим, зрушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькови на шию, гірко ридаючи.

— Ох, таточку, — хлипала вона, — як ти рвеш моє серце! Чим я так тяжко провинила ся перед тобою? Я-ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе нїколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невільницею до остатнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного імя на вічну ганьбу!

Ридаючи вона впала батькови до ніг і обнимала руками його колїна, обливала слїзми його руки. Не видержав Тугар Вовк, капнули сльози і з його старих очий. Він підняв Мирославу і міцно притиснув її до грудий.

— Доню моя, — сказав він лагідно, — не жалуй ся на мене! Горе наповнило гіркостю моє серце, гнївом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце — щире золото, що ти не покинеш мене в днях тривоги й боротьби. Аджеж ми самі тепер на сьвіті,

ні до кого нам прихилити ся, ні від кого ждати помочи, а тілько від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку! — говорила з слїзми Мирослава. — Гнів проти Тухольців заслїпив тебе і пхає тебе до загибелї. Нехай і так, що ми нещасливі — а чи для того мусимо бути зрадниками свого краю? Нї, радше згинути нам із голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, горяча, палка, і не знаєш, як смакує голод, як смакує нужда. Я зазнав їх і хочу оберегти тебе від них. Не переч же менї! Ходи, їдьмо до цїли! Що буде, те буде, долї своєї не об'їдемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Даремно Мирослава хотїла спинити його — він погнав у низ горою. Ридаючи подалась за ним і вона. В своїй непохитній, дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька від загибелї, від віковистої ганьби — від зради свого краю. Вона бідна й не знала, як глубоко її батько був уже застряг у тім огиднім багнї, як безповоротно він уже впав у безодню, так, що для нього справдї не було иншого виходу, як падати глубше, аж до дна.

Чим дальше з'їздили в долину, тим густїйша пітьма обхапувала їх, тим менше могли що-будь бачити крім блиманя огнищ і жевріня віддалених пожеж. За те гомін і рик величезної юрби ставав ся чим раз голоснїйшим, оглушаючим. Дим виїдав їм очи, захапував віддих у грудях. Боярин простував до першого огнища, що палало серед поля. Се була монгольська сторожа. Наближаючись, вони бачили пять люда в кожухах, обернених волосєм до гори, в таких самих пелехатих острокінчастих колпаках, з луками на плечах, і з топорами в руках.

Аж недалеко варти Мирослава дігнала батька й сїпнула його за рукав.

— Таточку, Богом-сьвятим молю тебе, вертаймо відси.

— Куди?

— Ходїмо до Тухлї!

— Нї, пропало вже! підемо але не з униженою просьбою. Підемо в гостї — і рад я побачити, чи твої Беркути посьміють тепер виганяти нас!

В тій хвилї Монголи почули прихід чужих людий і з диким криком похапали за луки та окружили їх.

— Хто їде? — закричали ріжними голосами, то по нашому, то по свому.

— Поклонник великого джінґісхана! — сказав по монгольськи Тугар Вовк. Монголи стали витріщивши очи на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — Спитав один, очевидно начальник сторожі.

— Не твоє дїло, — відповів остро, на монгольській мові боярин. — Хто веде вашу силу?

— Внуки великого джінґісхана: Пета бегадир і Бурунда бегадир.

— Ідиж і скажи їм, що „Калка ріка по болоті тече і в Дон упадає.” А ми на твій поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушанованєм розступили ся Монголи перед незнайомим приїзжим, що говорив їх мовою тай ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилї начальник варти здав своє місце на другого, а сам допавши коня погнав до табору, якої може чверть милї віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлазили з коний, яких дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли й припяли на мужицькій, житом засїяній ниві. Приїзжі гостї приступили до огнища, гріючи над ним руки, в які щипав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтїла цїлим тілом, мов у лихорадці, вона була блїда і не сьміла піднести очий на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову і побачивши, з якою пошаною Монголи сповняли його волю, вона догадала ся, що батько її не від нині знає ся з тими страшними нищителями рідної землї і що правдивою мусить бути та вість, яка глухо шепталась при дворі князя Данила, немов то Тугар Вовк у битві над Калкою зрадив Русь Монголам, виявивши їм на перед цїлий плян битви, уложений руськими князями. Правда — говорили вісти — доказу на те певного нема, а то-б бояринови прийшлось понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першім рядї і при першім замішаню взятий був до неволї, Але дивним видавалось декому його швидке увільненє без окупу, хоч боярин божив ся, що Монголи випустили його, шануючи його хоробрість. Діло було темне, а тілько те було певне, що при княжім дворі всї почали якось сторонити від Тугара і сам князь не довіряв йому так, як довіряв давнійше. Боярин вкінцї почув то ту зміну і попросив у князя даровизни землї в Тухольщинї. Не допитуючись, для чого задумав боярин покидати Галич і для чого хоче закопати ся в такій лїсистій пустинї, та й ще з молодою дочкою, — князь Данило дав йому даровизну — очевидно рад був його позбути ся. І при від'їздї з Галича якось холодно прощали ся всї з боярином, довголїтнім товаришем оружя. Все те згадала тепер в одній хвилї Мирослава, і все те, що тодї дивувало й гнївало її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима. Так, значить ся, вісти й шепти говорили правду! Так, значить ся, батько її від давна, від десятьох лїт був у порозумінню з Монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прегарну голову до долу. Серце її болїло дуже: вона чула, як у ньому одна за другою рвали ся найсильнійші й найсьвятійші нитки — нитки дитячої лю-

бови й поважаня. Якою самітною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на сьвіті, хоч тутже коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярин сидів тепер якийсь невеселий: його рішуче серце тисли очевидно якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очи глядїли не змигаючи в полумя огнища, слїдили уважно за тим, як догарали червоні мов розжарене залїзо полїна, як тріскали в огни злизувані полумям. Чи се було спокійне думанє чоловіка, що дійшов до своєї мети, чи може яке трівожне прочутє будущини холодною рукою вхопило його за серце і печать мовчаня положило на його устах? Тількож і він, старий, розважний чоловік, уникав погляду Мирослави, лише глядїв і глядїв у огнище, на миготячі іскри та попелїючі полїна.

— Доню! сказав він в кінцї стиха, не підводячи на неї очий.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу здержуючи сльози в очах. Голос її, хоч тихий, дунув на боярина ледовим холодом. Він не знайшов на те питанє відповіди і мовчав і вдивлював ся в огнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого джінґісхана шлють свій привіт новому другови і просять його до свого шатра на воєнну раду.

— Ходїмо! — сказав коротко боярин і підняв ся з місця. Мирослава встала також, але ноги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертати ся. В однїй хвилї Монголи привели їх коний, висадили Мирославу і окруживши їх обоє повели до табору. Монгольський табор був розложений у велечезнім чотирокутнику і обкопаний глубоким ровом. В кождім боцї чотирокутника було по дванацять входів, окружених оружною вартою. Хоч неприятель нїякий не грозив таборови, то все таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило Монголів, зовсїм у суперечність із християнським рицарством, яке не дорівнувало Монголам анї в військовій карности, анї в умілости тактики та кермованя великими масами.

Вартові при входї табору дикими голосами перекликали ся з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім переняли незвичайних гостий і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придавлена була Мирослава своїм болем і стидом, що випалював горячі румянцї на її дівочім лицї, то всеж вона була надто сьмілої вдачі, надто свобідно і по рицарськи вихована, щоб не зацікавити ся розкладом табора і всїм новим та невиданим окруженєм. Бистрим оком окинула вона провожаючих її вартових. Низькі, підсадковаті їх постави, повбирані в овечі кожухи,

через які перевішений був у кождого лук і сагайдак зі стрілами, виглядали мов медведї або які инші дикі звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилицями і підочними кістьми, з маленькими і глубоко впалими очима, що ледво блищали ся з вузких, скісно прорізаних повік, з невеликими, приплесканими носами, виглядали якось гидко, відразливо, а жовтава їх барва, що в відблиску огнищ переливала ся в якийсь зеленкуватий відтїнок, робила їх іще страшнїйшими та відразливійшими. З похнюпленими до долу головами і з горляною, співучою мовою вони подабали на вовків, що шукають, кого-б пожерти. Шатри їх, як Мирослава з близька приглянула ся, зроблені були з войлоку, розпятого на чотирьох жердках, звязаних у горі до купи, і накриті були в верху для забезпеки від дождживу великими шапками з кінської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, криваві, з застиглим виразом болю і розпуки на блїдих посинїлих, сьвітлом огнищ дивовижно осьвічених лицях. Холодний піт виступив на чоло Мирослави на сей вид; її, геройську, сьмілу дївчину, не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме дебудь перед шатром якого монгольського бегадира. Та нї, вона волїлаб тепер тлїти в пожежі і стриміти як кровава трофея перед шатром побідителя, анїж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожда недавно ще була живим чоловіком, думала, працювала і любила — анїж іти здовж отсього страшного табору на безпечне, зрадницьке дїло!

— Нї, нї, — думалось їй, — не буде того. Я не піду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру..

Тимчасом вони станули перед шатром начальника Пети, любимця Батиєвого. Шатро не відзначувало ся від иньших шатрів з верха нїчим окрім припятої на його вершку жердки з трьома бунчуками: за то в серединї було далеко пишнїйше, по азіятськи уладжене. Тількож анї боярин, анї Мирослава до середини шатра не входили, бо начальників монгольських застали перед шатром, коло огнища, на котрім невільники пекли двох баранів. Побачивши гостий, начальники схопили ся всї враз на рівнї ноги і похапали до рук свою збрую, хоч впрочім не поступили ся з місця, щоби стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кивнув доньцї, щоб лишилась по заду, а сам, знявши з голови шолом а з плечий лук, приступив до них з поклоном і став мовчки, з похиленими до землї очима, о три кроки перед головним начальником Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісти? — спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя крім великого джінґісхана, пана всього сьвіта! — сказав боярин. Се була звичайна формула під даня. Пета тоді поважно, але радо, простяг бояринови руку.

— В пору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали свойого союзника.

— Я знаю свій обовязок, — сказав Тугар Вовк. — В однім лишень я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку? — сказав зачудований Пета. — Хибаж ти не знаєш, що звичай наш забороняє женщинам вступати в збір вояків?

— Знаю. Але щож я мав зробити з нею? У мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене і великого джінґісхана вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбути ся мене зі свого міста, а ті проклятї смерди, мої невольники, збунтували ся против мене.

— Але всеж таки тут вона не може лишити ся.

— Я прошу внуків великого джінґісхана, позволити їй лишити ся нинїшню ніч і завтрішний день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для другів наших ми гостинні — сказав Пета, і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ломаною руською мовою:

— Зблизись, дивчина!

Мирослава аж затремтїла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависти й погорди очима глядїла вона на того нищителя Руси, зовсїм не слухаючи його слів.

— Зблизись, Мирославо! — сказав її батько. — Великий начальник монгольського війска ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Мирослава.

—Зблизись, розказую тобі! — сказав грізно боярин. Мирослава неохітно зблизила ся.

Пета своїми малими, блискучими очима поглянув на неї.

— Гарна дивчина! Жаль, що не остатись. Гляди дивчина на свій тат. Будь вірна великі джінґісхан. Велика ласка буде! На тобі, дивчина, отсе коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськи вояк — усї пропустить, нїчого злого не зробить. А тепер до шатра!

З тими словами Пета подав Мирославі зі свого пальця великий золотий перстїнь, здобутий у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстенї був великий золотисто - зелений беріль з вирізаними на нїм фіґурами. Мирослава вагувала ся, чи приняти дар від ворога, може навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, сей знак від великого внука джінґісхана, сказав боярин. — Се знак його великої ласки для тебе, дає тобі

безпечний прохід у монгольськім таборі. Нам бо прийдесь роз стати ся, доню. Їх военний звичай забороняє женщинам бути в таборі. Але з тим перстенем ти можеш безпечно приходити і ви ходити, коли тобі запотребить ся.

Мирослава ще вагувалась. Але в тім нова якась думка шиб нула їй у голову — вона взяла перстїнь і відвертаючись, урваним голосом сказала: — Дякую!

Потім Пета велїв відвести її до окремого шатра, котре на борзї приготовано для її батька, а Тугар Вовк лишив ся сам з монгольськими бегадирами, щоб радити военну раду.

Перший забрав голос Пета, головний начальник сього відді лу, чоловік лїт коло сорока, тип Монгола: невеличкий, повертливий, а хитро мигаючими, малими, мов мишачими очима.

— Сїдай гостю, сказав він до боярина. — Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то нехай се буде найвисша похвала твоєї вірности для великого джінґісхана. Але все таки ти троха за пізно прийшов. Війско наше жде вже третїй день, а великий джінґісхан виправляючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам довше трох день без потреби нїде не задер жуватись. Брат наш, Кайдан бегадир, що пішов через край Волохів, буде перед нами в домі Арпадів, здобуде їх столичне місто, а якуж славу ми принесемо з того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадире, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого джінґісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізнав ся про ваш похід, а дізнавши ся прибув зараз. Про задержку не жури ся. Шляхи наші хоч не широкі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тілько застукайте.

— Які шляхи і в чиїх руках? — спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горі Сяном рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже нераз руськими й угорськими военними силами.

— Далеко відси?

— Відси до Перемишля два дни ходу, а з Перемишля до гір ще два дни.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нїм поробили засїки. Але бояри не радо служать князеви Данилови Романовичу, не радо стережуть засїків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого джінґісхана.

— Але чомуж доси ми нікого з них не бачили в нашім таборі? — спитав Пета.

— Годї їм, великий бегариде. Народ, серед якого вони живуть і який мусить поставляти оружних людий для оборони

засіків не радо зносить їх власть над собою. Дух бунту і непокори живе в народі. Серце його тужить за давніми порядками, де не було нї князів нї власти, де кожда громада жила для себе, а против спільного ворога всї дружили ся по добрій волї і вибирали та скидали свою старшину. В отсих горах живе один дїд, що його прозвали бесїдником, і той роздуває полумя непокори в імя тих старих порядків. Народ глядить на бояр, мов пастухи на вовка, і скоро би тілько побачив, що бояри тягнуть у сторону великого джінґісхана отверто, то побив би їх камінєм. Колиж за приближенєм вашої сили боярин піддадуть ся вам і віддадуть вам засїки, народ пирсне, як полова від вітру.

Пета слухав уважно бесїди боярина. Насьміх і погорда заблискотїли на його тонких губах.

— Дивніж у вас порядки! — сказав він. — Князь бунтує против своїх слуг, слуги против князя, князь і слуги против народа, а народ против усякої власти! Дивні порядки! У нас коли дрібні ватажки хотїли бунтувати проти великого джінґісхана, то той згромадив їх до свого аула і окруживши аул своїми вірними синами, велїв настановити вісїмдесять великих кітлів на грани і налити їх водою, а коли вода закипіла, то не розбираючи нічиєї вини, велїв у кождий котел кинути по два бунтівники і варити їх так довго, поки тїло зовсїм не відкипіло від кости. Тодї велїв повиймати і повідвозити до підвладних їм племен, щоб ті на примірі своїх ватажків учили ся послуху й покори великому джінґісханови. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її, Дякуйте богам, що зіслав нас до сього краю, бо коли-б не ми, ви певно, мов ті голодні вовки, пожели-б одні других.

Кров постигла бояринови в тїлї при тім оповіданю Монгола, але він нї словечка не відказав на се.

— Ну, а який же наш другий шлях? — спитав дальше Пета.

— Другий шлях тухольський, — відповів боярин, — хоч вузший і не так рівний, але за те близший і рівно безпечний. На тім шляху засїків нема, анї княжих бояр нема. Самі хлопи пильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмо ся! — сказав з погордою Пета.

— І нїщо їх бояти ся, — підхопив боярин. — Вони-ж без оружя і без умілости воєнної. Тим шляхом я сам можу вам бути провідником.

— Але може на арпадській сторонї ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсїм. Дуклянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних людий до Тухлї день ходу. В Тухлї переночувати, а разом зо сьвітом у дорогу і на вечір будете вже на рівнинї.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, кілько часу треба на понищенє засіків, три дни ходу.

— Ну, то веди нас тухольським! — сказав Пета.

— Позволь менї слово сказати, великий бегадире, — сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту і геркулесової будови тїла, з лицем темно-оливкової барви, одїтий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто виразно сьвідчило про його походженє з туркоманського племени. Се був страшний, безтямно сьмілий і кровожадний войовник, Бурунда бегадир, супірник у славі з Кайданом. Монгольські закони, які він провадив лишали по собі найстрашнїйшу руїну, найбільше число трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевисшав Пету своєю відвагою; перед його шатром кождого вечера було два рази більше сьвіжих голов, нїж перед шатром усякого иньшого вояка. Але Пета не завидїв йому тої сьмілости, чуючи надто добре свою перевагу над Брундою в штуцї веденя великих мас і кермованя великими битвами та походами. Він радо пускав Бурунду на найнебезпечнїйші місця, держав його в запасї на найтяжшу, рішучу хвилю, немов непоборний зелїзний таран, — а тодї пускав його з віддїлом »кровавих Туркоманів« довершувати побіди.

— Говори, брате Бурундо! — сказав Пета.

— Позволь менї з десяти-тисячним віддїлом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй на дуклянський. Перейшовши на арпадський бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху і прорівняю тобі дороогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов се перший раз вирвалось тому рубацї з уст таке розумне слово. І справдї, плян Бурунди був хоч і сьмілий, та за те дуже розумний, і Бурунда був єдиний сьмільчак до виконаня сього пляну.

— Добре, — сказав Пета, — нехай буде по твойому! Вибирай собі вояків і рушай з ними зараз завтра.

Позвольте ще й менї слово сказати, великі бегадирі, — сказав Тугар Вовк.

— Говори! — сказав Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї сили тухольським шляхом, — а всеї задля тїсноти шляху й я не радив би слати — то позвольте менї піти наперед з невеличким віддїлом і заняти вхід того тухольського шляху, заким іще тухольські смерди дізнають ся про наш прихід і завалять його засїками.

— Добре, їди! — сказав Пета. — Коли хочеш вирушити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде конець нашій раді і нехай боги щастять нашій збруї! — сказав Пета встаючи з місця. Встали й инші начальники. Тугар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього відділ сьмілих мужів, а сам пішов до шатра покріпити ся і попращати ся з донькою.

В темнім шатрі на ліжку покритім мягкими, зрабованими пиринами сиділа Мирослава і гірко плакала. По всіх страшних і несподіваних вражінях сього вечера вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішнє положенє, в яке втягнув її батько. Положенє те було справді страшне, бачилось навіть — безвихідне. Батько її зрадник, монгольський слуга; вона в монгольськім таборі, на-пів гість, на пів-бранка, а на всякий спосіб кругла сирота. Бо навіть остання її підпора — непохитна віра в свій пророчий сон, у благословенство матери і в своє любовне щастє з Максимом, — і тота віра тепер при холодній розвазі зачала похитуватись, кровавлячи її серце. Бо яким лицем стане вона перед Максимом? Якими словами розповість йому про свій — добровільний, чи не добровільний? — побут у монгольськім таборі? Мов гадюки вертіли її серце ті монгольські питаня, і вона дала сльозам волю і плакала мов з житєм своїм прощала ся.

Батько тихими, трівожними кроками приступив до неї, положив руку на її плече, — вона не підводила голови, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню Мирославо, — сказав він, — не плач! Дасть Бог, усе ще добре буде!

Мирослава мов не чула нічого, сиділа недвижно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він? Завтра в полудне він упаде трупом від мойого меча.

— Хто? — скрикнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин злякав ся того голосу і відступив ся від дочки, що зірвалась на рівні ноги.

— Хто впаде трупом? — повторила вона. — Він, Максим? Ти ведеш напад на Тухлю?

— Та ні, ні! — відпекував ся боярин, — хто се сказав тобі?

— Сам ти сказав! — наставала на нього Мирослава. — Тату, скажи мені правду, що задумуєш? Не бій ся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимова, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до

свого! Не для того я не можу бути Максимова, що висша від нього родом, — о ні! Я низша від нього, я чую себе безмірно низшою від нього, бо він чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такий хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажаєш, а ти вбив моє щастє. Але нехай і так! Що з мене за хосен? Тілько скажи менї, що ти задумуєш напротив нього?

— Алеж нїчого, зовсїм нїчого! Він тепер може вже десь далеко в горах.

— Нї, нї, нї, не вірю тобі! Скажи менї, що ви урадили з Монголами?

— Говорили про те, куди йти на Угри.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щоби помстити ся на Тухольцях!

— Дурна дївчино ,що менї мстити ся на них! За дрібні вони для моєї мести. Я хочу переправити Монголів на Угри, бо чим скорше підуть із нашого краю, тим менше тут руїни нароблять.

— О, певно, певно — скрикнула Мирослава. — Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать цїле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, зараз?

— Нї, не на Тухлю. Я веду тілько один малий віддїл, щоб обсадити вхід до Тухлї.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти-ж сам сказав недавно, он там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими молодцями валити наш дім. А ти хочеш з Монголами напасти на нього...

Боярин видивив ся на неї зачудуваними очима; він почав бояти ся, чи не відьма вона, що так страшно бистро згадувала, в чім дїло.

— Доню, забудь за нього! — сказав він. — Яка доля йому судила ся, така й буде.

— Нї, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлї, я остережу його, спасу його від твоєї засїдки! А коли в неї попаде ся, то я стану обік нього і буду боронити ся разом з ним, до остатнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дївчино, ти божевільна! — скрикнув боярин. — Уважай, не доводи мене до гнїву! Се хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнїв! — відказала холодно Мирослава. — І що ти менї можеш іще більше злого зробити після того, що зробив доси? Коли убєш мене, то се буде тілько добродійство, бо й так менї не жити. Пусти мене!

— Нї, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замордуєш того,

хто дорожший менї над житє моє! О, нї, я не лишусь!

— Лишись! Богом кленусь тобі, що не підійму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розуміє ся, ти боярин, деж би ти піднїмав руку на смерда. Але своїм диким товаришам велиш усї затроєні стріли націлити на його груди!

— Нї, коли вже таке твоє над ним милосердє, то ще раз кленусь тобі, що анї я анї нїхто з моєї дружини не ткне його, хоч би він незнати як нападав на нас! Досить тобі сього!

Мирослава стояла, шарпана страшно сердечною трівогою, і не могла нїчого більше сказати. Хибаж вона знала, чи досить сього, чи нї? О, як радо була-б вона пташкою злетїла до нього, щирим щебетанєм перестерегла його! Але годї було. Батько її взяв свою збрую і виходячи з шатра сказав:

— Доню, ще раз кажу тобі і заклинаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь, а тодї роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай.

Він вийшов, і заслона з войлока, що служила замість дверий, неспокійно захитала ся за ним. З заломаними руками, образ найтяжшого горя і найстрашнїйшої трівоги, стояла Мирослава насеред шатра, нїма, перехилена наперед, з отвореними устами, ухом ловлячи остатнїй стук кінських копит, що глухли й нїміли по мірі того, як віддаляв ся на полудне відділ Монголів, ведений її батьком на загибіль Тухольщини.

V.

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнене громадської волї. Від малку виріс він у глубокім почуваню своєї єдности з громадою і сьвятости громадської волї, тож і тепер, коли зовсїм не в пору для його серця на нього впав почесний вибір громади — прогнати з громадських земель ворога громади, якого бачили Тухольцї в бояринї, — і тепер він не сьмів відмовитись від того порученя, хоч серце його рвало ся і краялось на саму думку, що буде мусїв стрітити ся з Мирославою, з її батьком, як з ворогами, що буде може мусїв бороти ся з боярськими лучниками, або і з самим бояриномᅳ, проливали кров людську в чах тої, за котру він сам готов був свою кров пролити. Правда, він твердо рішив ся зробити своє дїло як можна найспокійнїйше і не доводити його аж до проливаня крови, але хтож міг йому поручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати зачіпки? Се лекше могло бути, як що.

— Але нї — думав собі Максим, — коли схоче моєї крови, я не буду боронити ся, я наставлю йому свої груди добровільно, нехай бє! Житя він не хоче менї дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай батьку мій, соколе сизий! Прощайте братя і товариші мої! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуєте і скажете: згинув для добра громади! Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерти!

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем на споєнях вигладжених ялиць, будованих в угла, так як тепер ще будують наші сїльські хати. Покритий був грубими драницями, обмазаними з верха грубою верствою червоної, в воді не розмакаючої глини. Вікна, як у всїх хатах, обернені були на полудне; замість шибок понапинані були на рами волові міхурі, що пропускали слабе, жовтаве сьвітло до середини. Входові двері з переду і з заду вели до просторих сїний, яких стїни обвішані були всїлякім оружєм, оленевими та жубровими рогами, шкірами з диків, вовків і медведїв. З сїний на оба боки вели двері до кімнат, просторих, високих, з глиняними печами без коминів і з деревляними, гарно вирізуваними полицями на всяку посуду. Одна сьвітлиця бояринова, а друга, по другім боцї сїний, його доньки. З заду були дві широкі комори: в однїй кухня, в другій служебна. В сьвітлицї боярина стїни були обвішані шкірами медведїв, тілько над постїлю висїв дорогий заморський килим, здобутий боярином у якімсь походї. Там же висїли його луки, мечі й иньша підручна збруя. Сьвітлиця-ж Мирослави була крім мягких шкір по стїнах і помостї пристроєна в цьвіти, а на стїнї, на проти вікон, над її ліжком, висїло дороге металеве зеркало і обік нього деревляний, сріблом окований, чотириструнний теорбан, любий повірник Мирославиних мрій і дївочих дум. Віддалїк від дому, на невеличкій долинї, стояли стайнї, стодоли й иньші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарів. Але пусто і глухо було сьогоднї в просторім боярськім домі. Боярина і Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велїв перегнати до череди сусїднього корчинського осадника; тілько лучники й топірники лишили ся, тай ті якісь невеселі, не гомонять, не жартують, анї пісень не співають. Мабуть важнїйше якесь жде їх дїло, бо беруть луки і стріли, топори й списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готують ся. Що се такого? „

Та ось один, що стояв серед шляху мов на сторожи, дав знак трубою, і в повній збруї всї дружинники стали в ряд перед

боярським домом, піднявши списи, напявши луки, мов до битви. По шляху надійшла тухольська ватага і побачивши оружних людий перед боярським домом, почала й собі готовити ся до бою. Трівожними очима позирнув Максим на оружних людий, чи нема між ними боярина. Але на щастє боярина не було. Відітхнув Максим, немов гора з грудий його звалила ся і сьмілійше почав порядкувати свою ватагу. То й не довго часу забрало, і мовчки, з понатяганими луками, з блискучими топорами й списами Тухольці зближили ся в ряді до боярських дружинників. Не дальше як на пятьдесять кроків одні від других зупинили ся.

— Боярине Тугаре Вовче! — крикнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка! — відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імени тухольської громади! Післала нас громада, щоб прогнати вас волею чи неволею з тухольських земель по засуді громадському. Питаємо вас, чи вступитесь по волї, чи нї?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз! — сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третїй раз! — сказав підносячи голос Максим.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно в своїй ворожій поставі. Дивно було Максимови, що се має значити, але не зупиняючись довше, він велїв своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвистїли мов змиї, і перелетївши понад головами дружинників, повбивали ся в стїну. В тій хвилї дружинники мов на даний знак кинули збрую на землю і з простягненими руками ступали напроти тухольських молодців.

— Товариші, братя! — сказали вони. — Не прогнївайтесь на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояринови, що стрітимо вас ворожо, але ми не давали йому слова проливати нашу кров і проливати її за неправду. Ми були при судї громадськім і знаємо, що боярин скривдив громаду і що громадський суд справедливий. Робіть що вам повелено і коли буде ласка батьків ваших, ми будемо просити їх, щоб приняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринови!

Радість Тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усї поскидали оружє на купу перед боярським домом і серед голосних, веселих криків обіймали й цїлували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилею думали вступити в смертельний бій. Максим найдуще рад був тому, що його побоюванє не справдило ся, що йому не довелось перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на незвісні шляхи ту, з якою рад би був ніко-

ли не розстати ся. Радість сумирного закінченя сеї немилої справи на хвилю заглушила в нім усякі иньші непевности. В товаристві веселих боярських дружинників війшли Тухольці до боярського дому, , все з зацікавленєм, оглядаючи, хоч нічого не тикаючи. З сердечним трепетом наближав ся Максим до сьвітлиці Мирослави, надіючись тут стрінути її в сльозах або в гніві, бажаючи щирим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було в сьвітлиці і се затурбувало Максима. Де вона? подумав він і зараз надумав спитати про се дружинників, що тим часом вештали ся, приготовуючи на радощах для своїх тухольських гостий братерську гостину. Але відповідь дружинників на його питанє зовсім не вдоволила й не заспокоїла Максима. Боярин учора рано виїхав з донькою, але куди? за чим? коли верне? — не знати. Велів їм виступити ворожо проти Тухольців, але чи то побачивши їх понурі, неохочі лиця, чи то може повзявши яку иньшу думку, урвав бесїду й від'їхав. От і все, що дізнав ся Максим від нових союзників. Очевидна річ, що такі вісти мусїли від разу закаламутити його чисту радість, ба навіть кинути тїнь якогось підозріня на дружинників. Що се таке? Чи не криє ся в тім яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засїдку? Але не хотячи всїм у голос виявити свого підозріня, Максим шепнув тілько деяким із своїх товаришів, щоб мали ся на бачности, а сам почав сильно і уважно переглядати весь дім від гори аж до долу, не минаючи нї одної скритки, нї одного закамарка. Ніде не було нічого підозреного.

— Гарна будова! — сказав Максим до дружинників, що заставляли столи, — але щож, ми мусимо її розібрати. Звісна річ, ми не будемо її нї валити нї палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли, коли запотребує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому схоронене в цілости.

Тимчасом дружинники повиносили до сїний великі дубові столи із сьвітлиць, прикрили їх білою скатертю і заставили всїлякими стравами й медом. Серед радісних окликів й співів почала ся гостина. Тількож чим довше сидїли молодцї за столами, чим більше їли й пили, тим більше щезала якась їх радість і веселість. І хоч мід пінив ся в точених деревляних кубках, хоч мясо печене на рожнах димилось на деревляних тарілках, хоч щирі, товариські слова гомоніли від одного кінця стола до другого, то все таки таємно тремтїли чогось усї серця, немов дожидали якоїсь страшної вісти. Дивна, недослїдна а всїм чутна трівога висїла в повітрі. Чи стїни боярського дому давили вільних громадян?...

Ось устав один із боярських дружинників і піднимаючи в гору кубок повен пінистого меду, почав говорити:

— Братя! Радісний сей день для нас і щоб ніяка лиха природа — —

Але не скінчив. Разом поблїд і затремтїв цїлим тїлом. Усї бенкетарі напруго посхапувались, вискакуючи хто куди міг, перевернули стіл з усїма кубками й стравами.

— Що се? що се? — крикнули всї нараз і поперли ся до дверий. Хоч і як дрібний на око і мало значучий був знак — глухий стук кінських копит, — а прецїнь якого безмірного переполоху наробив він у боярськім домі! Одну хвилю дійсне пекло було в сїнех: сей біг туди, той сюди, сей шукав того, той сего, а всї мішали ся і товпили ся без ладу, топтучи по кубках і стравах, по білій скатерти і по дубовім переверненім столї. Максим перший вирвав ся на двір із тої замішанини і раз тілько кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До збруї, братя, до збруї! Монголи! Монголи!

Той крик був мов наглий удар грому. Всї стали мов мертві, безладна сумішка перемінила ся на безладне остовпінє. Але й се трівало тілько хвилю. Стукіт кінських копит розлягав ся все близше і близше, а неминуча небезпека разом обудила всїх із мертвоти. Аджеж усї були сьмілі, сильні, молоді! Аджеж кождий із них нераз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпецї, в кровавій боротьбі з ворогом і бажав і молив ся, щоб сон став ся явою, щоб довелось йому колись ставати грудьми в оборонї свого краю. І ось хвиля надійшла — і вониж малиб її перелякати ся? Тілько на хвилю оглушила їх страшна вість, страшна назва »Монголи«, — в найблизшій хвилї вони вже були тим, чим були звичайно, вже кождий держав у руках свою збрую, стояв у рядї поруч з иньшими, готовий до кровавого бою.

— Главне дїло наше, товариші, держати ся сих стїн. Поки ворог не випре нас від сього дому і не окружить на вільнім полї, поти не маємо чого бяти ся. Дім сей, то буде наша твердиня!

І він розставляв лучників коло вікон, коло дверий по два і по три, як до важности й доступности місця. Деякі мали бути в нутрі дому, щоб доносити з боярського складу лучникам стріл і рогатин, головна-ж сила мала стояти при входових дверех, щоб у разї потреби проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тимчасом Монголи на рінї над Опором зупинили ся, позлазили з коний і роздїлившн ся на три віддїли, рушили під горбок трьома стежками. Очевидно провадив їх хтось добре знайомий зі стежками й ходами, бо цїлий той маневр відбув ся швидко, без ваганя, без довшої запинки. Маневр той показував

ясно, що Монголи хотїли зі всїх боків обійти й окружити дім від разу.

Але хто се їде так завзято на чолї середнього, головного віддїлу Монголів? Глядять товариші і очам своїм віри не ймуть. Се не хто другий, як сам властитель сього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярин! наш боярин! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим не довіряючи їх щиростн, поставив у ряди в суміш із Тухольцями.

— Так, ваш боярин — монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Не вжеж ви й тепер іще схочете додержувати йому вірности?

— Нї, нї! — скрикнули дружинники однодушно. — Смерть зрадникови! Розібєм вражу ватагу або самі погинємо в оборонї свого краю.

Урадуваний тою заявою сказав Максим:

— Простїть, братя! Одну хвилю я несправедливо судив вас, думаючи, що ви в змові з своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімо ся разом, близько стїн, так аби не могли нас окружити і стараймо ся завдавати їм як найбільше страти. Монголи, як я чув не добре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силї. Чей нам удасть ся відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старав ся в иньших вмовити надїю, яка в нього самого почала щезати від першої хвилї, коли тілько побачив Монголів, а то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповнї розвернула ся перед очима обляжених. Але все таки його слова мали велику вагу в його товаришів, що нераз уже мали нагоду переконати ся про його притомність духа й оглядність в часї найбільшої небезпеки. Слїпо полягаючи на його словах і розказах, кождий дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайної можности, знаючи добре що й сусїднє місце буде так само пильноване.

Та ось Монголи широким колесом у три ряди обступили вже дім боярський і камяні стріли на своїх луках держали вже намірені на сьмілих обляжених молодців. Тілько що начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачить ся, хоче попереду пробувати ще намови, бо ось він виступив з поміж рядів наперед против головного віддїлу обляжених і каже:

— Раби невірні! Погані смерди! Не вжеж зухвалість ваша така безмежна, як і ваша дурнота, що ви хотїли би піднимати оружє на військо великого джінґісхана, нинї безперечно пана всеї Руси? Піддайте ся йому без бою, то він помилує вас. Але

ті, що захотять опирати ся його силї, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сьміло відповів Максим Беркут:

— Бояри̂не! Дуже не в пору назвав ти нас, синів вольної громади, рабами! Ти поглянь на себе! Може до тебе така назва борше пристане нїж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нинї ти вже раб великого джінґісхана і певно полизав молоко розлите по хребтї коня якогось його бегадира. Коли воно тобі смакувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої сили великого джінґісхана ми не лякаємось. Вона може нас зробити трупами, але не зробить нас рабами. А тебе бояри̂не, вся сила великого джінгісхана не зробить анї вольним, анї чесним чоловіком!

Остра і різка була бесїда Максимова. Иньшим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога — нї, зрадника, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому про те нїяка честь не належить ся. Голосно радувались товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінив ся зо злости.

— Хлопче поганий! кричав він. — Жди лишень, я тобі покажу, що завчасно ти похваляв ся своєю вільностю! Нинї ще кайдани забрящать на твоїх руках і ногах! Нинї ще ти будеш валяти ся в поросї перед начальником монгольської сили!

— Швидче згинути! — відповів Максим.

— Отже не згинеш! — крикнув боярин. — Гей дїти, — озвав ся він до Монголів їхньою мовою — далї на них! Тілько сього обминайте, сього мусимо мати живого в руках!

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лїсах роговий вереск і урвав ся. Стишилось довкола боярського дому, але се була страшна тиша. Мов гадюки свистїли монгольські стріли, градом сиплючись на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трафляти оборонців, або трафивши, небезпечно ранити їх. Для того Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не стріляли і щоб у загалї щадили стріли і збруї, а вживали їх аж тодї, коли можна добре влучити ворога і одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не від разу припустити напасників до стїн дому, він зі свїми вибраними товаришами уставив ся на подвірю, о яких двайцять кроків перед входом, за міцним дощаним остїнком — кусн̑ем недобудованого паркана. Паркан був як раз у хлопа зевисокий і стріли монгольські не досягали молодців. За те їх цїльні хоч і рідкі стріли смертельно разили Монголів і стримували їх від наближеня. Страшно розлютив ся Тугар Вовк, побачивши се.

— Приступом до них! — крикнув він і збита громада Монголів під його проводом кинула ся бігцем із голосним криком до остїнка. За остїнком було тихо, немов усе там вимерло. Ось ось уже Монголи добігають, ось ось своїм напором обалять остїнок, — коли в тім понад остїнком вирвав ся, мов із землї виріс, ряд голов і могутнїх рамен — і свиснула громада сталевих стріл — і ревнули з болю поражені Монголи страшними голосами. Половина їх упала мов підкошена а друга половина перла назад, не дбаючи на крики і проклятя боярина.

—Гурра молодці! Гурра Максим! Гурра Тухольщина! — закричали оборонцї і дух вступив у них. Але боярин, не тямлючись зо злости, збирав уже другу громаду до нападу. Він поучав Монголів, як треба нападати і не розсипати ся за першим ударом противника, але бігти по трупах дальше. Тим часом і Максим поучав своїх молодців що діяти і з піднесеним оружєм ждали вони нападу Монголів.

— Далї на них! — крикнув боярин і поперед усього цїлими хмарами пустили Монголи град стріл на противників, а по тім знов пустилась громада приступом на остїнок. Знов перед наближенєм стрітили їх молодцї цїльними стрілами, і знов частина напасників із страшним криком упала на землю. Але решта вже не метнула ся назад, лише з оглушаючим криком летїла далї і досягла остїнка. Страшна була хвиля. Тонкий дощаний остїнок дїлив від себе смертельних ворогів, що хоч як близько себе, були, не могли досягнути одні одних. Хвилю мовчали одні й другі, тілько швидкий, горячий віддих чути було по обох боках остїнка. Раптом, мов на даний знак, загримали монгольські топори о остїнок, але в тїй самій хвилї тухольські молодцї сильними підоймами підважили в гору остїнок, поперли його плечима і обалили на Монголів. А разом з тою хвилею, коли впав остїнок обаляючи своїм тягаром передні ряди Монголів, скочили наперед молодцї, узброєні в топори на довгих топорищах, лупаючи ними черепи монгольські. Забризькала кров, залунали крики і стогнаня ворогів — і знов розскочила ся юрба напасників лишаючи на місцї бою трупів і ранених. І знов радісний крик оборонцїв повитав побіду товаришів і знов відповіли на той крик Монголи градом стріл а боярин лютим проклятями. Але молодцям прийшлось тепер покидати своє висунене становище — і з жалем прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади Монголів. Без ніякої страти, без ран, в повній збруї і найкрасшім порядку, лицем до ворога, молодцї відступили під стїни боярського дому.

Коли на полудневім боцї двора молодцї так щасливо відбивали напади Монголів, ішла завзята і не так щаслива боротьба

ба на північнім подвірю. І тут монгольські стріли просвистїли без шкоди для обляжених. Тількож тут Монголи від разу пішли на приступ і обляженим прийшлось дуже горячо. Вони кинулись купою проти Монголів, але стрічені були стрілами і мусїли вертати ся, стративши трьох ранених, яких Монголи зараз порубали на куснї.

Першим дїлом Максима було тепер — обійти всї становища і оглянути добре своє положенє. Живим ланцюхом обступили Монголи хату і ненастанно сипали на неї градом стріл. Обляжені також стріляли, хоч і не так густо. Максим від разу побачив, що напасники намагають до того, щоб вперти їх до середини хати,, відкиб вони не так густо могли стріляти, а тодї легка мусїлаб бути над ними побіда. Значить, головна річ для оборонців була — вдержатись перед стїнами дому. Але тут вони виставлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоч троха захистити ся від них, Максим велїв повідривати двері, познимати верхняки із столів і поуставляти їх перед кождим становищем, як великі щити. Із за тих щитів безпечно і вигідно стріляли молодцї на Монголів, кепкуючи собі з їх стріл. А Максим ходив від становища до становища, обдумував нові способи оборони і заохочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держім ся, товариші! — говорив він, — швидко в Тухлї почують крики або хто будь побачить, що тут діє ся і нам прибуде поміч!

Пів години вже трівала облога. Монголи стріляли і кляли страшно »руських псів«, що не то що не піддавали ся їм, але ще сьміли так уперто і щасливо боронити ся. Тугар Вовк скликав знатнїйших їх ватажків на нараду, щоб обдумати який одностайний рішучий удар.

— Приступом іти! — говорив один.

— Нї, приступом трудно, а стріляти, поки всїх не постріляємо, — говорив другий.

— Постійте, — сказав Тугар Вовк, — на все буде час. Тепер тілько в тім річ, щоб позганяти їх з менших становищ. Згромадьте найбільші наші сили нїби до приступу, щоб відвести їх увагу, а тим часом малі відряди нехай рушать з обох боків до причілкових, нестережених стін. Стїни ті, правда, без вікон, але все таки коли наші люди станунь під ними, то будуть їм могли богато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо вони, несьвідущі в подібних маневрах, не вміли-б і такої придумати. Заворушила ся монгольська сила, забрязчала збруя, заблискотїли до сонця мечі та топори і сьміло стискали в руках своє оруже тухольські молодцї, готуючись до тяжкого бою. Але поки Монголи ради-

лись і радились до уданого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. В дощаній криши боярського дому були на всі чотири боки приироблені невеличкі вікна, і от в тих то вікнах Максим поставив у кождім по двох слабших із своїх людий, аби пильнували відтак усяких рухів ворога, а також старали ся зі своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінєм. Поки один стояв при вікні, другий завше готов був достарчати йому чого треба, а один мав доносити від них вісти товаришам на долину.

Заграли труби і завили дикими голосами Монголи, кидаючись на противників. Та тількож вони не мали на думці дійти аж зустріту з ними, але прибігши до пів віддаленя, разом зупинились і випустили стріли на обляжених. Колиж і обляжені, що готовили ся на останню рішучу боротьбу, повитали їх градом стріл і причинили їм богато ран і страт, то вся монгольська лінія разом подала ся назад. Голосними насьміхами повитали молодці той відступ.

— А що, бояри́не, — крикнув Максим, — сила великого джінґісхана, бачить ся, заяче серце має: розжене ся і відступить. Хибаж не стидно тобі, старому рицареви, ватажкувати над такими бездухами, що тілько в юрбі сьмілі, мов барани, а поєдинчо нікотрий і за пів мужа не стоїть?

Боярин нічого не відповідав на той насьміх; він добре бачив, що Максим завчасно сьміявсь. І сам Максим швидко побачив се.

Радісний крик Монголів залунав ось-ось за причілковими стінами дому, на право і на ліво від разу. Підчас уданого монгольського приступу вони рушили проти тих стін: се були стіни без вікон і дверий, тож товариші не так дуже пильнували їх. Правда, поставлені на подрі молодці побачили надходячих із тих боків Монголів і кілька цільних стріл упало з дахових вікон на них, але не спинило їх, тим більше, що стояли при самій стіні, вони дощаним окапом заслонені були від усякої небезпеки з гори.

Максим поблїд, чуючи тут же біля себе зловіщі крики і дізнавши ся від вартового з подрі, що вони значать.

— Пропали ми, — подумав він. — Про ратунок і мови нема. Тепер приходить ся вже боротись не на житє, а на смерть.

Тай Тугар Вовк, побачивши вдачу свойого задуму, голосно порадувавсь їй.

— А що, хлопи! — крикнув він, — побачимо, чи на довго ще стане вашої гордости. Глядіть, мої вояки вже під вашими стінами. Огню під стіни! Живо ми викуримо їх з того гнїзда, а на чистім полї вони проти нас, мов миш проти кота.

Бачить Максим, що не переливки, скликає своїх товаришів до купи, бо нїщо вже тепер боронитись на поєдинчих становищах, коли під причілковими стїнами Монголи огонь кладуть.

— Братя, — говорив він, — мабуть прийдеть ся нам погибати, бо на ратунок слаба надія, а Монголи, се знайте наперед, не пощадять нікого, хто дістане ся в їх руки, так як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо як мужі, з оружєм у руках. Як гадаєте, чи будемо стояти тут і боронити ся до остатнього духу, заслонені хоч в части стїнами, чи волимо всї разом ударити на Монголів, може-б нам таки удало ся проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на Монголів! — закричали всї товариші. — Ми-ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля, — сказав Максим. — Ставайтеж у три ряди, луки й стріли кидайте геть, а топорі й ножі до рук — і за мною!

— Мов один величезний камінь, випущений із великої метавки напроти мурів твердинї, так ударили наші молодцї на монгольські ряди. Правда, заким іще добігли до Монголів, стрічені були градом стріл, — тількож ті стріли нїчого не зробили їм, бо перший ряд ніс перед собою замість щита верхняк із стола, вбитий на дві списи, і в той верхняк повбивали ся монгольські стріли. Аж наближуючи ся до Монголів, перший ряд кинув свій дерев'яний щит — і цїлий відряд кинув ся на ворога з безтямною завзятістю. Від раз узмішали ся Монголи і почали подавати ся в боки, але Тугар Вовк був уже тут зі своїм відділом і окружив молодців цїлою громадою Монголів, мов стрільцї цїлою ватагою псів окружають розжертого дика. Розпочалась страшна різанина. Цїлими десятками валили хоробрі молодцї Монголів, — але Тугар Вовк слав щораз нові роти напроти них. Кров бризькала далеко із скаженої сотолуки людий, трупів, ран та кровавого оружя. Стогнаня ранених, зойки конаючих, скажені крики убійців, — усе те мішало ся в якусь пекольну гармонїю, що різала вухо і серце, лунаючи під отим усьміхнутим ясним сонцем, на тлї ситої зеленї смерекових лїсів та під лад ненастанного шуму холодних потоків.

— На право, товариші! Разом і дружно напрім на них! — кричав Максим відбиваючи ся від трьох Монголів, що старались вибити йому оружє з руки. Зі страшною натугою наперли товариші на право, де лїнія Монголів була найслабша і місце для оборони найдогіднїйше. По короткім опорі Монголи подали ся.

— Далї, далї, женїть їх наперед себе! — крикнув Максим, кидаючи ся зі своїм кровавим топором на уступаючих Монголів. Товариші поперли за ним, і відворот Монголів швидко перемінив ся на пополох і безладну втїканину. А товариші гнали слїдом за ними, валячи одного за другим із заду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний, запахущий лїс. Колиб їм удалось добігти до нього, то були-б спасені; ніяка монгольська сила не здужала-б їм тут нічого зробити.

— Далї, товариші, далї, — до лїса! — кричав Максим, і без віддиху, мовчки, кроваві й страшні, мов справдї дикі зьвірі, гнали товариші наперед себе втїкаючих Монголів у напрямі до лїса. Тугар Вовк одним позирком переглянув положенє обох сторін — і зареготав ся!

— Щаслива дорога! — крикнув він у слїд за молодцями — на тій дорозї ми ще здиблемо ся!

Три тумани куряви стояли на полю над Опором; три громадки людий гнали за собою тим полем. Перша бігла громадка переляканих, розбитих Монголів; за ними здоганяючи їх наші молодцї під проводом Максима, а за ними головна сила Монголів, під проводом Тугара Вовка. Третїй віддїл монгольський, висланий Тугаром горою на перейми, швидко десь заховав ся і щез незавважений роз'ярений в своїй погонї молодцями.

Нараз утїкаючі Монголи спинили ся, стали. Перед ними показала ся несподївана завада: глубокий, у скалї викутий вивіз — початок тухольського шляху. Вивіз був у тім місцї майже на два сяжнї глубокий; стїни його стрімкі й гладкі, так що злїзти в долину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядови втїкачів, які могли надїяти ся, що тут же за ними і на них скочить другий ряд. У смертельній тривозї, яка й найбоязливійшому нераз у остатнїй хвилї додає відваги, зупинити ся і Монголи обернули ся лицем до своїх противників. В тій хвилї блиснула їм несподївана надія: за слїдом противників побачили настигаючих своїх одновірцїв — і руки їх мимоволї вхопили за оружє. Але сей наглий вибух відваги не був в силї спасти їх. Мов розгукана буря впали на них тухольські молодцї ломлячи й друхочучи всї завади — і попхнули їх до пропасти. З зойком повалились ті, що стояли з заду, на дно вивозу і затремтїли, коли тим часом переднї конали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодцї самі опинили ся над стрімкою стїною вивозу і затремтїли. Тут із заду настигає Тугар Вовк з Монголами, а з переду отся страшна пропасть! Що дїяти? Хвилї розваги досить було для Максима. Вид лежачих на днї вивозу потовчених Монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай оберне ся лицем до Монголів і стримує на хвилю їх нагін, а передній кидай монгольські трупи в виз і скачи на них! — крикнув він.

— Гурра! — закричали радісно молодці, сповняючи його розказ. Застугоніли теплі ще монгольські трупи, падучи до долу, — заясніла для наших молодців надія ратунку. А в тім надлетіла монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Ні вже, — кричав він, — сим разом не уйдете моєї руки! — своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнійшим лучником. Зойкнув смертельно ранений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувсь топором на Тугара, щоб помститись смерти товариша, але в тій хвилї його з двох боків піднято на монгольські списи. Цілий перший ряд молодців упав по короткім упорі. Сеж були самі найслабші, поранені в попередній битві, що в погоні бігли з самого заду. Але все таки Монголів на хвилю вони спинили, а їх щасливійші товариші були вже безпечні на днї вивозу.

— Стійте! — кричав до своїх Максим, — в ряди і під стїну вивозу! Коли схотять гнати ся за нами, то тут їм справимо смертельну купіль.

— Перший ряд скачи за ними — командував у нерозважнім запалї Тугар Вовк — і скочив перший ряд Монголів, але не встав уже живий, ба, многі й до землї не долетїли живі, стрічені в повітрі топорами молодців.

— Гурра! закричали ті, радуючись. — Ану другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапив ся скакати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ низше, щоб із долини замкнути вихід вивозу.

— Тепер не йдуть нам пташки, — радував ся він. — От уже мої ловцї надходять! Ану дїти, далї на них!

Скажений крик Монголів залунав у вивозї, тут же під ногами Тугара Вовка. Се був відділ висланий горою на перейми; в низ вивозом він ударив тепер на Тухольців.

— В низ вивозом утїкаймо! — крикнули молодцї, але один позирк переконав їх, що вся надія на ратунок пропала. При входї в низу чорнїла ся вже друга купа Монголів, що йшла напроти них, щоб їх зовсїм замкнути в тій камяній клїтцї.

— Аж тепер смерть наша! — сказав Максим, обтираючи об кожух забитого, при його ногах лежачого Монгола свій кровавий топір. — Товариші, сьміло до остатнього бою!

Тай сьмілож виступили вони! Добуваючи остатнїх сил ударили на Монголів, і не вважаючи на некорисну, згористу міс-

цевість, що сприяла Монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але Монголи силою свого розгону поперли їх у долину і розбили їх ряди. В геройській обороні падали молодці один за другим, тільки Максим, хоч бив ся як лев, преціНь не мав іще рани на своїм тілї. Монголи уникали його, а коли тисли ся на нього, то тільки в надії витрутити йому оружє з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський з долини; молодців стиснено в тій безвихідній камяній кліти, приперто їх до стіни, і лиш тільки вільного місця було перед ними, кілько могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали ослабати, а Монголи пруть ся і пруть ся на них, мов хвилї повені. Вже деякі стративши всяку надію і бачучи неможливість дальшої боротьби, на-осліп кинули ся в найгустійші ряди Монголів і в одній хвилї погибали, розсїкані топорами. Иньші, шепчучи молитви, тулили ся ще до стіни, мов вона могла дати їм яку небудь поміч; треті хоть і ніби боронили ся, але безтямно, машинально махали топорами і смертельні удари Монголів заставали їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тілько невеличка горстка найсильнійших — пять їх було — окруживши Максима держала ся ще просто, мов шпиль скали серед розгуканої заливи. Три приступи Монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на баштї; вже мечі й топори в руках героїв затупили ся, одіж їх, руки й лиця скрізь заплили кровю, — але все ще різко і виразно відзивав ся голос Максима, що загрівав товаришів до оборони. Тугар Вовк на пів гнївно, на пів з подивом глядів на молодця з гори.

— Їй Богу, славний молодець! — сказав він сам до себе! — Не дивуюсь, що він очарував мою доньку. І мене самого він міг би очарувати своєю рицарською вдачею!

А потім, обертаючи ся до своїх Монголів, що стояли над берегом яру, він крикнув:

— Далї, скачіть на них! Нехай скінчить ся та різанина. Лиш сего (показав Максима) не тикайте!

І разом, мов важка скала, скочили Монголи з гори на непобіджену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз залунали скажені крики, ще раз борикали ся на-під сили Монголи з Тухольцями, але не довго. На кождого з героїв навалила ся цїла юрба Монголів — і всї полягли головами. Тілько Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля. Він розсїк голову тому Монголови, що скочив був на нього, і саме замахнув ся на другого, коли в тім якась сильна рука зелїзним стиском ухопила його з заду за горло і кинула ним до землї. Упав підступно

повалений Максим, і над ним почервоніле від гніву й натуги нахилило ся лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насьмішливо кричав боярин, — бачиш тепер, що я вмію додержати слова? Ану, діти, закуйте його в зелїзні пута!

— Хоч і в путах, я все буду вольний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на души! — сказав Максим.

Боярин зареготав ся і відійшов від нього давати порядок монгольському війську, якого число сильно змалїло в тій кровавій різанинї. З головною частиною оставших ще Монголів Тугар Вовк пішов до своєї хати; решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений вивіз. Виділивши всїх здорових до стереженя вивоза, сам він з невеличкою рештою і взятим до неволї Максимом мав вернути ся до табору.

— Прокляті хлопи! — буркотів боярин переглядаючи свої страти, — скілько народу понївечили! Ну, але чорт бери Монголів—їх не шкода! Коб тілько менї по тих трупах дійти до власти й сили, — обернув ся-б і я лицем проти них. Але сей поганець, сей Максим, — то менї борець! А хто знає, може й він міг би послужити до моєї цїли? Треба використати його, коли його маю в руках. Він мусить служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який се той їх шлях і чи нема де на нїм яких манівців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкоськати троха, хто знає на що ще може він пригодити ся.

А тим часом Монголи готовили вже коний до від'їзду. Максим, скований за руки і за ноги в тяжкі ланцюхи, кровавий, простоволосий, із пошарпаною на шматки одежою, сидів на камени над річкою, нїмий з затисненими зубами і з роспукою в серці. Перед ним, на полї і в вивозї купами лежали незастиглі ще, пошматовані і кровю обризькані трупи його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті трупи! Вони лежали так тихо, так смирно на своїй кровавій постелї, без гніву, без муки, без вороганя. Вони сьміялись тепер зі всяких пут, із цїлої сили великого джінґісхана, а його кусень зелїза зробив бездушним знарядом у руках дикої самоволї, жертвою кровавої пімсти! Які щасливі були трупи! Вони, хоч покалїчені, носили на собі образ і подобу людську, — а його отсї пута в однїй хвилї зробили скотиною, невольником!

Сонце Праведне! — крикнув у своїй праведній муцї Максим, — не вжеж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Не вжеж ти так часто своїм ясним усьміхом витало днї моєї радости на те лише, щоб сьогодня повитати моє бездонне горе? Сонце,не вжеж ти перестало бути добрим богом Тухольщини, а стало ся опікуном тих лютих дикунів?

А сонце сьміяло ся! Ясним, горячим промінєм воно блискотіло в калужах крови, цілувало посинілі уста і глубокі рани трупів, крізь які витїкав мозок, вистирчували теплі ще людські тельбухи. І таким синим ясним, горячим промінєм воно обливало зелений ліс і чудові запахущі цьвіти і високі полонини, що купали ся в чистім лазуровім етері. Сонце сьміяло ся і своїм божеським усьміхом ще дужше ранило роздерту Максимову душу.

VI.

Дивний сон снив ся Захарови Беркутови. Здавалось йому, немов нинї їх дорічне сьвято »Сторожа«, і вся громада зібрана докола каменя при вході тухольської тїснини: дївчата з вінками, молодці з музикою, всї в празничних чистих строях. Отсе він, найстарший віком у громаді, перший наближає ся до сьвятого каменя і починає молити ся до нього. Якісь таємничі, трівожні, болючі чутя опановують його серця підчас молитви; щось щемить у нього в глубинї душі — і сам він не знає, що такого. Він молить ся горячо, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступіє від стародавнїх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, горячійша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада потрясена нею паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робить ся кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облїтають увесь небозвід осліпляючим огнем, земля здрігає ся—і разом, звільна перехиляючись, сьвятий камінь рушає ся з місця і з страшним лускотом валить ся на нього.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар Беркут, роздумуючи над своїм сном. — Щастє чи нещастє? радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіди на те питанє, тільки сон сей лишив по собі якесь важне прочутє, якусь хмару суму на Захаровім чолї.

Швидко справдилось те прочутє! Саме по полудни настигли страшні, несподївані вісти до Тухлї. Пастухи з сусїдньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людий і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодїж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, зупинилась оподалїк, побачивши криваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім окружений хмарою Монголів. Не було сумнїву, всї молодції, вислані для збуреня боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїздниками.

Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її затремтів старий Захар і гірка сльоза покотила ся по його старім лиці.

— От і сповнив ся мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кождому, але славно вмирати, се не кождому лучає ся. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глубоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпив ся духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тисли ся люди, старі й молоді, за село до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв їх страшний ворог. Перший раз від коли засіла Тухля, рада громадська зібрала ся нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед на пів тріво̀жного гамору. Без порядку мішали ся старці з молодцями, оружні з беоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістий про ворога або голосно оплакуючи своїх погибших синів.

— Що діяти? що починати? як боронити ся? — гуло в народі. Одна думка переважала всі инші: вийти громадою перед тіснину і боронити ся від Монголів до остатньої краплі крови. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо згинути, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тілько по наших трупах війдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити Монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишив ся, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло, і не мені старому радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, але все таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відібємо Монголів, особливо зваживши, що се нам не так то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відібємо їх від свого села? Ні, а тілько відбиті від нашого села вони з подвійною лютістю кинуть ся на наші села. Не відбити, але розбити їх, се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвали ся против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцює славу, та не можлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від инших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб окружити Монголів, не то вже, щоб побороти їх в отвертій битві. А без того як ми розібємо їх? Ні, ні! За мала наша сила! Щастє наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-горячу думку, коли в тім дві несподівані події значно піднесли настрій тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долї селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та деревляних тримбіт аж три громади уоруженої молодіжи. Кожда громада несла наперед себе боєву хоругов; охочі, сьмілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна Тухольцям поміч верховинських громад. Хлоп в хлопа, мов рослі явори, стали всї три віддїли довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привитаня. Любо було глядїти на ті здорові, румяні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почутєм того, що їм прийдесь заступати своїми грудьми все, що найдорожше у них на сьвітї, що на їх оружє вложено велике дїло. Радісний, громовий крик усїх Тухольців стрітив їх прихід; тілько матері, що саме сьогодня стратили своїх синів, заридали на вид того найкрасшого цьвіту народного, котрий завтра може так само поляже скошений і потоптаний, як полягли нинї їх ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначував ся би серед них його Максим. Та ні, годї! мертвого не вернеш, а живий живе гадає..

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли в тім з противного боку, з лїсової прогалини, що була над тухольською тісниною, показав ся новий і зовсїм уже несподїваний гість. На спіненім кони, пообдиранім гилєм та колючками, припавши до його шиї, щоб швидче й безпечнійше їхати по лїсї не зачіпаючись о галузє, їхала що кінь доскочить якась людина. Хто се такий був — здалека годї було вгадати. На нїй був овечий монгольський кожух, обернений пелехами на верх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодцї приняли приїзжу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але виїхавши з лїса та наблизившись над стрімкий об-

рив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимий Монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і всім на диво показала ся женщина, в білім полотнянім шовком перетинанім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очий від прегарної, сьмілої дівчини. Та она очевидячки й не дивилась на них, але лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озирати ся за стежкою, куди можна би спустити ся в долину. Швидко її бистрі очи відкрили таку стежку, майже всім укриту серед широкого, чепірнатого листя папороти та колючих ожин. Певним кроком, мов від роду до того привикла, зійшла стежкою в долину, і наблизила ся до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що Монголи надходять, перед вечером будуть тут, щоб ви приготовили ся, як їх приняти.

— Ми знали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стілько молодців погибло. Але вона не образила ся тою різкістю, хоч очевидно почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною глядїла на нього.

— Позволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим з внутрішнього заворушеня голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар, — здоров і живий! О Боже! Деж він? Що з ним діє ся?

— Не лякай ся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволї.

— В неволї? — скрикнув, мов громом прошиблений Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на куснї порубати себе, анїж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дївчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я-ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в зелїзні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кровю ворогів Ні, батьку, твій син не подав імя твоє в неславу!

— І щож він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку — (тут голос її ще дужше затремтів) — я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Не вжеж Тугар Вовк погиб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, від коли... зрадив... свій край і пристав... у службу Монголів.

— Сего можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, буть ти моїм вітцем! прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очий на Мирославу. — Хто мене потішить по його страті?

— Не бій ся батьку, — може він іще не страчений, може нам удасть ся видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти Монголів перед тісниною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тілько поробити засіки в вивозі при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіже, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. Тут — казав Максим — побідите їх, або ніде инде! Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глубока мовчанка залягла над усіми, коли стихли її слова. Тілько Захар гордо й радісно випростував ся, а далї з простертими раменами наблизив ся до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він, — тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мойого сина, — з них віє його сьмілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я лекше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи кинула ся Мирослава в його обійми.

— Ні батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, він поверне ся тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог поможе нам розбити її, то чей й його освободимо.

В тій хвилї в тїснинї дав ся чути крик тухольських вартових: »Монголи! Монголи!« — і в слїд за тим прибігли вартові голосячи, що Монголи в незлїченій силї показали ся в долинї над Опором. Тут приходилось рішати ся живо, що дїяти, як боронити ся? Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити Монголів у тухольську кітловину і тут обскочивши їх вирізати або виморити всїх до ноги.

Тепер уже не піднімали ся голоси противні тій радї — і швидко громада рішила ся. Всї кинули ся до своїх хат, аби хоронити своє добро в лїси. Сторонські молодцї що духу рушили на горішний бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозї і не дати туди Монголам пройти. Страшний розрух зробив ся в селї. Крик, розкази й запитаня, рик волів і скрип деревляних двохколїсних телїг лунали з усїх усюдів, глушили і котили ся по горах .Сумно прощали тухольцї свої хати й подвіря й огороди та засїяні ниви, котрі нинї ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дїтий, батьки гнали худобу, везли на возах домашнїй спряток ,мішки з хлїбом і одежею. Курява стояла над селом; тілько потік сріблистою водою шумів собі як звичайно, і старий величезний Сторож при входї в тухольську тїснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жалїючи своїх дїтий, що покидали отсю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тїснини, щоб своїм величезним, камяним тїлом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнім майданї за селом, — а ревучий водопад переливаючись у кармазинових промінях заходового сонця, непорушним, кровавим стовпом стояв над опустїлою тухольською кітловиною.

Вже зовсїм опустїло село. Хати потонули в вечірньому туманї; курява уляглась по дорозї, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все житє сеї долини Сїдало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темнї смерекові лїси докола Тухлї шептали тихо, таємничо, немов передавали собі зловіщу новину. Тілько земля, незнати чому, глухо стугонїла і стогнала; повітрє хоч ясне й погідне, тремтїло якимось дивним змішаним гомоном, від котрого дрож проймала й найсьмілїйшого. А далеко-далеко по лїсах, у глубоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси,, бегетїли оленї, ричали тури. А в селї так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але нї. Ось нараз щезло сонце за чорною, живою хмарою, що стїною тягне з заходу, наповняючи повітрє диким вереском і спускаючись над Тухлею. Се віщуни і невідступні товариші орди, гайворони та круки тягнуть незлїченими стадами, чуючи по-

живу. Зловіще птаство бєть ся в повітрі, розриваєть ся плахтами і кидаєть ся в ріжні боки, мов хмари биті бурею. Тухольські сумирні стріхи від разу вкрили ся чорними гістьми, а гамір їх клекотів, мов кипяток у величезнім кітлї. Німо, нерухомо стояли над стрімкими берегами своєї кітловини, гляділи Тухольці на погане птаство і в дусї проклинали тих віщунів смерти й руїни.

Але живо вид змінив ся. Мов через прорву в тамі валить ся осїнна повінь, так почали в кітловину валити ся чорні почвари з страшенним криком. Ряди тисли ся за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупиняли ся вийшовши з тїсного гирла, формували ся в довжезні ряди, посували ся звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою їхав на білім кони страшний велитень Бурунда-бегадир, а обік нього другий менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов хвилї ждали нападу з села .Але нападу не було, село лежало мов після чуми. З страшним криком кинули ся перші ряди Монголів на хати, щоб по свойому звичаю різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидались Монголи від хати до хати, виваллючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки й плетїнки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна, — в селї нїхто не показував ся.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка, — зачули нас, поховали ся!

— Поки не зустрінемось з тими псами, поти не можемо ночувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось нїяково було бачити, що всї тухольцї так чисто винесли ся з села. І хоч успокоював бегадира, то все таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часм задні все ще тисли ся через тїснину, чим раз густійше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалї. З долини нїчого не видно було в вивозї і безпечно підійшли Монголи аж під стрімку камяну стїну, в котрій прокований був вивіз. Коли в тім разом з верха стїни посипалось величезне камінє на Монголів, калїчачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю вдарив під небо. Закракала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подавати ся в зад і в боки, коли в тїм Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм на вперейми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинув ся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось камінє на їх голови і не одному з вояків джінґісхана кров залила очи, мозок бризнув на камяні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла ревнули крики і стогнаня з темного вивозу, але понад ними все голоснійше гримів голос Бурунди: »Далї, заячі серця, далї за мною!« і нові купи невважаючи на новий град каміня поперли ся в вивіз.

— Далї горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого з гори каміня.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версї берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом Монголам сипнути на них стрілами. Зойки розлягли ся на горі — і голосно завили з радости Монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодцї з подвійною лютостію почали кидати величезними плитами на напасників. Тількож се все не було би стримало завзятого Бурунду, коли-б у серединї, на скрутї вивозу не показала ся несподївана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінєм. А тут Тухольцї нападали чим раз лютїйше, камінє сипалось мов град, Монголи падали один за другим, — і Бурунда побачив в кінцї, що даремна його завзятість, бо пройти туди годї, поки не вдасть ся зіпхнути Тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта Монголів, що лишила ся зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з пращі, вилетїла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав важко дишучи Бурунда до Боярина, обтираючи собі піт і кров з лиця.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тїшать ся! — сказав Тугар Вовк.

— Нї, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого джінґісхана не вміють відкладати дїла на завтра, коли можна його зробити сьогодня.

— Але щож тут сьогодня зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожею в темне гирло вивозу, з котрого ще видобували ся страшні стогнаня смертельно ранених, недобитих Монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. Драбин сюди! Переднї на драбини, а заднї відтягай їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин і за радою Тугара Вовка позбивано їх півперечними жердками немов у широку

стіну. Тухольці з гори придивляли ся тій роботі спокійно. Ось уже Монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінем, стрілами і рогатинами стрітили їх Тухольці, але не вдіяли нічого Монголам, бо коли один та другий упав поражений, то инші двигали велику драбину дальше, а на місце зраненого прискакували сьвіжі. А рівночасно задні ряди Монголів пускали в ряди свої стріли і присилували Тухольців подати ся в зад. Трівога почала опановувати Тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений камяною брилою від стріл сидів на соломі Захар Беркут, занятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при помочи Мирослави і заходив ся перевязувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли в тім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Щож я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопила ся з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійте ся! — сказала вона Тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, — а ви ратища в руки і плазом до долу! Аж коли передні покажуть ся до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши переднїх, ви обалите й заднїх. Сумерки сприяють нам, і відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали Тухольці ниць до долу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що переднїй ряд почав спинати ся горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали Тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щеблів, сапанє мужів, брязкіт їх оружя — і звільна, несьміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні, страшні голови з маленькими, блискучими очима. Очи ті трівожно, несхибно, мов закляті глядять на лежачих тухольців, але голови піднімають ся висше, чим раз висше; вже під ними виднїють ся рамена, плечі окриті мохнатими кожухами, широкі груди, — в тій хвилї з страшним криком зривають ся Тухольці, і ратища їх разом, глубоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт замішанє, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, проклятя стогнаня — і мов тяжка лявіна валить ся ворог долї драбиною до долу, обаляючи за собою слїдуючі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кровавих, трепечучих і ревучих тїл людських валять ся з гори величезні брили каміня — і понад усім тим пеклом, на пів закритим заслоною ночи, вириває ся в гору радісний оклик Тухольців, жалібне витє Монголів і грімкі, страшні проклятя Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані,

мов скажений рвучи собі волосе з голови, а вкінці, не тямлючись з лютости, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блїдолиций! — кричав він, скрегочучи зубами, подвійний зраднику, — се твоя вина! Ти запровадив нас у сесю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полумям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду. Рука його мимоволї вхопила за меча, але в тій хвилї щось так глубоко, так важко заболїло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він похиливши лице й затиснувши зуби сказав придушеним голосом:

— Великий Бегадире, несправедливий твій гнїв на вірного слугу джінґісхана. Я не винен тому, що ті смерди опирають ся нам. Вели розложити ся війську на ніч і відпочати, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осїнне листє перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда, — щоб вони по-ночи напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнїв, аби скинути з себе вину! Але нї! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людий! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думцї було найлїпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподївані пригоди, які лучають ся по дорозї, — все те відскакувало від переконаня Бурунди, мов горох від стїни.

— Добре, боярине, — сказав він в кінцї, — я зроблю по твойому, але завтра все таки мусиш отворити нам дорогу з сеї западнї, а нї то горе тобі! Се моє останнє слово. Жду дїл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернув ся від боярина і пішов до своїх Монголів, могутнїм голосом розказуючи їм зараз зі всїх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогови покривкою для нічного нападу. Радісно закричали Монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом зі всїх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пітму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотив ся низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кровавим полумям. Із стріх бухав огонь у гору, немов то присїдав, то підскакував, хотячи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полумя стелило ся плазом, золотило ся іскрами, меркотїло, фи

лювало мов огняне озеро. Хруськіт упадаючих кроквів і стін котив ся глухо по долині; стіжки збіжа й сіна виглядали мов купи розжареного вугля, а з їх середини де де пролизували ся біляві огневі пасма; дерева горіли, мов сьвічки, високо в повітрє викидуючи огнисте, горюче листє, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі Монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанєм грепнула до долу підтята монгольськими сокирами прастара липа, сьвідок громадських копних зборів. Повітрє в тухольській кітловині розігріло ся, мов справді в кітлї, і живо схопив ся з гір страшний вітер, що курбелив іскрами, рвав горючу солому і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз від роду побачив такий блиск; перший раз розігрів ся в своїм холоднім камянім ложі. Може зо дві години трівала пожежа, якій з високих берегів, німо, з виразом безсильних жалощів придивляли ся Тухольці. Тоді Монголи почали гасити недогарки, вкидуючи їх у потік і заходились обкопувати свій табор широким ровом. Посеред табору в одній хвили виставлено шатри для старшин, — решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежею землї.

І знов стемніло ся в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але сього годї було зробити; аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або поплило долї потоком. Прийшлось спати війську і стояти вартї на потемки, — рови навіть не викопано так глубокі, як треба, бо вже зовсїм було стемніло ся. Гнївний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варти поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнувати ся нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі по троха втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тілько в однім місцї монгольського табору блищало ся сьвітло: се горів-палахкотів смоляний сьвітич у шатрі Тугара Вовка. Білявий огник мигкотів і шкварчав і димив, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре сьвітло на нутро боярського намета. Пусто і непривітно було в наметї, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметї, занятий важкими думами. Згірдні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице, — разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзку дорогу попав ся.

— Пета обіцяв менї ласку джінґісхана, — воркотів він, —

а сей поганець трактує мене як пса. Невжеж таки я слуга їх, найнизший із слуг сього невольника? Пета обіцяв менї всї гори і дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить менї не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Щож, чи підлягати йому? А вжеж! я в його руках! я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, — де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна-б — от например його самого проміняти за вільний вихід із сеї западнї? Се думка добра!

І він покликав двох Монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли Монголи, — здавалось, що повітре тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дісціплїні...

Але деж був Максим? Як жилось йому в неволї?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюхи, як раз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвіря, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив, ще вчора вільний, занятий щоденною працею, а по котрім нинї снували ся купи гидких Монголів. Його привезли сюди на кони, а коли прийшов наказ тут зупинити ся і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Нїхто до нього не турав ся, не пильнував його, але про втеку не було й мови, бо купи Монголів раз у раз снували ся довкола, кричали, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що діє ся довкола нього і сидів непорушно на дорозї, мов камяний милевий знак. У голові його було пусто, думки не клеїли ся до купи, навіть враже́ня не хотїли вязати ся в один усцїльний образ, тільки миготїли та перхали поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тілько чув виразно, що ланцюхи тиснуть його, мов зелїзні, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тїла, всї думки з його мізку.

Нараз зажервілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозї і вкрив Максима, жручи його очи, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнув ся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав горячим повітрєм, — Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинути, полетїти оттакою золотою іскоркою і згаснути там, у яснім, холоднім блакитї, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!... Ось і його батьківська хата заняла ся, полумя бухло по під дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверма до хати, і вигнало відтам величезний бовдур диму,, щоб відтак самому поселити ся в Беркутовім житлї. Мов мертвий глядів Мак

сим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обриває ся, щось палахкоче й ниє; а коли грянуло пожарище, повалила ся покрівля, розсїли ся угла його рідної хати і бухнуло з розжеврілої огняної маси ціле море іскор під небо, — Максим скрикнув болїзно і зірвав ся на рівні ноги, щоб бігти кудись, ратувати щось, — але поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений упав на землю й зомлїв.

Уже погасла пожежа, повіяло горячим, гірким димом по долині, вже затих боєвий крик Монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різались з Тухольцями при вивозї, вже прояснилось і визвіздилось нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробило ся в монгольськім таборі, а Максим усе ще лежав мов мертвий насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно глядїли на його блїде, кровавими пасмугами вкрите лице; груди його ледво-ледво піднимали ся — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В такім положеню знайшли його Монголи і з разу дуже злякали ся, думаючи, що вже неживий, що задусив ся в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напити ся, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! живий! — завили радісно Монголи, і нетямного, ослабленого підхопили по під руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякав ся Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такім страшнім і оплаканім станї. Сьвіжо промите лице було блїде-блїде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очи були червоні від диму і тисклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрожали під ним, мов під столїтнім дїдом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержати ся і сїв на землю. Монголи віддалили ся; боярин довго, нїмо, в задумі глядїв на Максима. За що він ненавидїв того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не волїв від разу вбити його, але видав його на повільну, а всеж таки неохибну смерть — бо сеж прецінь певна річ, що Монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучить ся тягати його з собою, заріжуть як худобину і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидїв сього бідного хлопця? Чи за те, що він уратував житє його доньцї? Чи може за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську сьмілість і отвертість? Чи може за те, що він хотів зрівнати ся з ним? Отжеж тепер зрівнали ся: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнїв його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взятю Максима до неволї, старав ся піддобрити до ньо-

го, не із співчутя, а з хитрости, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до Монголів, вести їх через гори, і обіцював за те велику надгороду, а в противнім разї грозив, що Монголи забють його. — Нехай бють! — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тількож диво, що й тодї вже те горде слово, що сьвідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тілько не розгнївало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось мов крига тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлї, він зачинав розуміти, що Тухольці поступили зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою власти, все таки не було ще на стілько глухе на голос сумлїня, щоб не признати сього. Все те передумав боярин сьогодня і вже зовсїм иншими очима і з иншим серцем глядів на сидячого в наметї, на-пів мертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільцї.

— Максиме! — сказав він лагідно, — що се стало ся з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим, — дай менї вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь, ось тут на лавцї, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим на половину не розумів а на половину не вірив словам і доброті боярина, то всеж таки ослаблене його, голод і втома надто голосно домагали ся для його тїла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина від разу осьвіжив його, немов розбудив його живу силу до нового житя; кусень печеного мяса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до житя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким як ти треба жити, а не про смерть думати. Житє — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Житє в неволї нїчого не варте, — відказав Максим, — красша смерть!

— Ну... так... розуміє ся, — мовив боярин, — але-ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій народ, ведучи Монголів через гори... Нї, красше вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усьміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодня.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавиш ся, — знов усьміхнув ся боярин. — Оджеж, небоже, діло таке. Твої Тухольці обскочили нас у тій долині завалили вихід. Розуміє ся, їх опір тілько сьміху варт, бо прецінь же вони не спинять вас. Але нам шкода часу. О те тілько ходить.

Очи Максимові розгоріли ся радістю на сю вість.

— Обскочили вас Тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий народ: кого раз у руку зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуй ся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх Тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловити нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діє ся.

— І щож я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх Тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе в замін за вільний прохід. Так отже надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше предложенє.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чомуж не пристануть?

— Тухольці будуть бити ся до остатнього щоб не пустити вас через гори. Чи може мали-б за таку нужденну заміну, як я допустити ся зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусіли-б бути зруйновані оттак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Аджеж за мала сила твоїх Тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине дня перед вечером! На що тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до Тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кождому до серця трафляє, — він тебе мусів його навчити. Аджеж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так скажено за ні-за-

що били ся з Монголами, як би певно не били ся за найліпшу плату.

Максим усьміхнув ся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав , то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити Тухольців на таку заміну.

Гнївом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що житє твоє залежить від волї якого небудь Монгола.

— Що моє житє!... — сказав спокійно Максим. — Я не стою о житє! Хто хоч хвилю зазнав неволї, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилї відхилила ся запона намета і швидким кроком війшла до намета Мирослава. Вона бистро зирнула довкола, і не звертаючи уваги на батька, кинула ся до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скркикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою дїє ся?

Максим сидів, мов остовпілий, не зводячи очий із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були мов великодний дзвін для нього ,мов оживляюча роса для зівялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слїзми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно, як тепло зробило ся в серцї у Максима при її наближеню за дотиком її мягкої руки! Як горячо забила ся кров у його грудях! Як сильно розбудила ся любов до житя! А тут ланцюхи тиснуть немилосерно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кровавий ніж монгольський. І та згадка в тій щасливій хвилї гадюкою вповзла в його серце і з очий його бризнули сльози.

— Мирославо, — сказав він, відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужшої муки завдати менї? Я вже готов був на смерть, — ти знов збудила в минї любов до житя!

— Милий мій! — сказала Мирослава, — не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір ,через усякі небеспеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— На що менї надії? Надія не розібє тих ланцюхів.

— Але мій батько розібє.

— О, твій батько! Так він говорить, що готов се зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до Тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили Монголів із сеї долини — і жа-

дає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця Тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив сей чим далї, тим більше переміняв ся на радість.

— Тату, — сказала вона, — правда се?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло стати ся.

Мирослава з усьміхом, повним безмежної любови, поглянула на Максима, а потім обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, — але се стояти буде хвилю. Його намет поуз мойого.

— То йдиж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі се слово.

— Ти наклониш?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дївчина! — воркотїв сам собі боярин, виходячи з намета. — Причарована, не инакше! Сама йому на шию кидає ся!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виходї Мирослава, обвівши руками шию Максимову і цїлуючи його блїді, спечені уста, — не жури ся! Монголи відси не вийдуть — тут їм усїм погибати!

— Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим, — рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила, за слабі наші Тухольцї.

— Нам прийшли в поміч Загіряне й Верховинцї.

— Збруї доброї не мають.

— І про се не бій ся. Слухай лишень: сотнї сокир цюкають у лїсї — хвиля ще, а сотнї огнищ запалають довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати камінє аж до середини монгольського табору.

— І хтож се таке вигадав? хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивляла ся нераз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонїчко зійде з за Зеленя, пятьдесять таких машин буде кидати камінє на голови Монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

— Житє моє! — сказав він. — ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава, — я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тілько десь далеко-далеко в горах покотив ся глухий гуркіт грому.

— Гримить, — сказав Максим, — ну, і щож з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголів! Се більший Нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде знами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнула ся по наметї, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиши й пустотї, нахилила ся до Максимового лиця і шепнула йому в ухо кілька слів. Мов могучою рукою шарпнений, зірвав ся Максим, аж забрязчали на нїм ланцюхи.

— Дївчино! чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї на пів з трівогою а на-пів з глубоким поважанєм. — Хто ти і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти певно дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлї.

— Ні, Максиме, ні, милий мій, — сказала дивна дївчина. — Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала-б житє своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немов би я міг бути щасливим без тебе!...

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: утїкай із сього табору, зараз!

— Як утїкати? Аджеж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецїнь, що мене перепустила! Тілько ось що зроби: переберись у мою одїж і візьми сей золотий перстїнь: його дав менї їх начальник на знак свободи і безпечного приходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бій ся. Я тут з батьком лишу ся.

— Алеж Монголи дізнають ся, що ти випустила мене, а тодї не пощадять тебе. О, ні, не хочу сього.

— Алеж не бій ся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвилї війшов боярин, понурий і червоний. Хмара гнїву на його чолї. Бурунда показав ся ще нелаская віщим до

нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами, і ледво-ледво згодив ся на неї. Боярин чим раз виразнійше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чим раз тіснійше зсували ся штаби зелїзної клїтки.

— А що? — сказав він різко, не дивлячись нї на доньку нї на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

— Все добре, тату, — сказала вона, —тілько —

— Тілько що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах иньшого; тілько як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнївно боярин.

— Нї, тату постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюхів і йди з ним до Тухольцїв. Ось перстїнь від Пети; з тим перстенем варта пропустить його.

—О, дякую тобі, донечко, за добру раду! »Заведи його до Тухольцїв«, а то значить, сам собі вирви з рук остатню поруку вдачі. Тухольцї полоняника візьмуть а мене прожечуть! Нї, сьо ге не буде. Я йду сам, і без його слова.

Засумувала ся Мирослава. Її ясні очи покрили ся сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знов припадаючи до Максима, — зроби так, як я тобі раджу: візьми сей перстїнь!

— Нї Мирославо, не бій ся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощанє Мирослави з Максимом. Адже вона лишила його майже на певну загибіль, хоч і як силкувала ся не показати сього по собі. Украдком поцїлувавши його і горячо стиснувши його руку вона вибігла з намета за своїм батьком. А Максим лишив ся сам у боярськім нametї, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радости й трівоги й надії.

VII.

— Що се за стук такий у лїсї? — спитав боярин у своєї доньки, їдучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дрова рубають, — відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? у ночи?

— Зараз буде день.

І справдї, ледво сказала се Мирослава, коли в тім на високих камяних обривах, що стїною окружали тухольську кітловину, тут і там замиготїли искри: се тухольцї кресали огонь і розкладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже довкола цї-

лої долини запалили огнища довгим рядом, немов заблискотіли серед пітьми очи величезних вовків, що готовили ся скочити в долину і пожерти монгольську силу. Коло кождого огнища купами снували якісь темні постаті. Цюкане сокир залунало з подвійною силою.

— Що вони роблять? — спитав боярин доньки.

— Дерево обтїсують.

— На що?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далї через табір. Деі еде варта зупиняла їх — приходилось показувати начальницькі знаки, щоб пропустила. Вартові дивили ся з трівогою на огнища, будили своїх начальників, але ті видячи, що Тухольцї держать ся спокійно, велїли їм не робити крику, а тільки мати ся на осторозї. Що позапалювали так много огнїв, се ще й лїпше для Монголів — не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки ті огнї горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк з дочкою вже й минули табір і перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої камяної стїни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, поки вкінцї між корчами та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обоє дерти ся в гору.

— Хто йде? крикнули в горі голоси від огнища.

— Свої — сказала Мирослава.

— Що за свої? — скрикнули Тухольцї, — заступивши стежку. Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир Монгольський вислав його для мирних переговорів з нашими старцями.

— До якого біса нам переговорів? Коби борзо сонїчко на небо, не так ми з ними переговоримо ся.

— От які ви сьмілі! — сказав усьміхаючись Тугар Вовк. — Ну, ну до такої радости не довго ждати. Та тільки не знати, чи вашим матерям се буде така радість, видїти ваші голови на монгольських списах!

— Цур твойому слову, вороне! — скрикнули Тухольцї обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрював їх Тугар Вовк, — я-ж не бажаю вам того, а тільки кажу, що се не було би добре. І власне щоб вас охоронити від такої долї, я й хотів би переговорити з вашими старими. Бо жаль менї вас, молоді, нерозважні дїти! Ви готові йти слїпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи боярин наблизив ся до огнища, при котрім майстри обтїсували дерево, инші в обтесаних уже стовпках дов бали діри, инші бортили борти, та притїсували чопи.

— Що се ви робите? — спитав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий! — відповіли ті з насьмішкою, збиваючи пообтїсуване дерево до купи в виді воріт із сильними поперечками і звязуючи пару таких воріт горою і сподом подовжними платвами з грубого делиня. Боярин зирнув і аж руками об поли вдарив ся.

— Метавка! — скрикнув він. — Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду?

— Були такі, що нас навчили, — відказали майстри і приняли ся сильного букового пня витїсували щось на подобу величезної ложки, котра держаком мала бути встромлена в грубу, сильно скручену линву, напяту між стовпками переднїх воротець і скручувану чим раз сильнїйше при помочи двох корб, прироблених до стовпків. А в широку жолобину на другім кінцї мало вкладати ся камінє; пружність скрученої ужви мала кидати те камінє з ложки далеко на Монголів.

Тугар Вовк озирнув ся кругом: коло кождого огнища майстри — (а в Тухольщинї кождий селянин був майстер) — ладили таку саму посудину, а молодцї, жінки й дїти крутили ужви.

— Ну, горячо прийдеть ся нашим Монголам під такими посудинами здобути собі вихід із сеї ями! — подумав Тугар Вовк, ідучи з донькою дальше в ліс убитою доріжкою, до поляни, серед якої горіло велике огнище, а довкола нього сидїла згромаджена рада тухольських старцїв.

— Мирославо, — сказав по хвилевій мовчанцї Тугар Вовк, — чи се ти навчила їх робити метавки?

— Я, — відповіла Мирослава і пильно глядїла на батька, надїючись вибуху його гніву. Але нї! По лицї боярина перемигнув вираз якогось задоволеня.

— Добре, доню! — сказав він коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна в успособленю її батька, не знаючи, що його віра в щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержанє монгольських обіцянок дуже вже похитала ся і що боярин у такім разї мусів чіпати ся громади, і поступок доньки був йому в тім пожаданю опорою.

Наблизили ся вже до поляни, на якій усю ніч сидїли безсонні, радою занятї старцї тухольські. Була се простора поляна, похилена троха на полудень, а від півночи замкнена стрімкою скалою мягкого карпатського лупаку. Величезні смереки окружали поляну в півкруг від сходу, полудня й заходу, так

що сонце тілько на найвисшім вершку полудневого стояня могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена камяними плитами, котрі тепер поросли мягким руном моху та корчами чепірнатої папороти. Тілько одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глубокої в скалї викутої яскинї в видї склепу, зовсїм відкритого на полудне. Стїни склепу стояли сїрї, без нїякої оздоби, сподом були в камени викутї лави й заглубини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах виднї ще були слїди огню; тілько стеля мала на собі одну-однїсїньку оздобу, виковану з каменя випуклясту пів кулю, за-вбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Се була давня тухольська контина, де дїти теперішнього поколїня засилали свої молитви найвисшому творцеви житя, Дажбогови Сонцю, котрого образ означала на стелї викута золотовінчана півкуля. Хоча християнські монахи давненько вже охрестили тухольський нарід, то все таки він довгі ще часи молячись у корчинській церкві християнському Богу, не покидав і своїх прадїдівських богів, і дорога до »Ясної поляни« нїколи не заростала, вічний огонь серед поляни нїколи не вгасав — (відти й назва її »ясна поляна«), — а й перед невеличкими боковими вівтарями Лади й Дїда частенько курив ся пахучий ялевець і тріпотали ся різані їм у жертву голуби — дар тухольських дївчат і парубків. Але звільна нарід забував про давнїх богів і давнї звичаї; тілько між старцями денеде хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадської релїґії, котра не лякала людий карами й муками по смерти, але найбільшою карою вважала іменно саму смерть, смерть тїла й душі для людий неправедних. Нова релїґія, зроджена далеко на сходї, запанувала на нашій землї, а радше змішала ся з нашою давньою релїґією, і тілько та сумішка дала її можність сумирно зжити ся з поглядами народа. Вимирали звільна старцї, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сьміли визнавати її отверто, не сьміли навчати її молоде поколїнє, але жили собі самітно, ховаючи свою віру в серцї, з тим сумним переконанєм, що разом із ними й вона зійде до гробу.

Одним із остатнїх явних прихильників старої віри на нашій Руси був Захар Беркут. І диво дивне! прихильність оту він винїс із Скитського монастиря, від старого монаха Акинтія. Чи старий дивовижний лїкар случайно тілько розповідав свойому ученикови про давню віру, так близьку до природи й її сил, чи може й його серце більше потягало до тої віри в противенстві до строгого византійського християнства, досить, що з побуту при старім монасї Захар винїс велику прихильність до старої

віри і покляв ся бути їй до смерти вірним. У своїй Тухлї знав він про »Ясну поляну«, на якій давно вже погас вічний огонь і не курив ся пахущий яловець, і котру корчинські сьвященики окричали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як опущена була Ясна поляна, то все таки доси нїхто не посьмів діткнути ся образу Сонця, т. є. золотої бляхи, котрою він був окований, і той золотий образ усе ще яснів серед стелї контини, дожидаючи проміня полудневого сонця, щоб у ньому розжевріти ся тисячами іскор. По добрій волї приняв на себе Захар Беркут догляд старої сьвятинї; стежка, що виднїла ся поперек поляни до печери, протоптана була його ногами; кождої весни, протягом більше вже як пятьдесятьох лїт, Захар виходячи за лїками про бував самітно, в молитвах і думах, на Ясній полянї тиждень, і по кождім такім пробутку вертав до села скріплений духом, з яснїйшими і чистїйшими мислями. Нераз тодї тухольцї з своєї долини бачили, як понад вершками смерек, що окружали Ясну поляну, вив ся синявими клубочками дим запахущого ялївцю, і говорили до себе: »Се старий старим богам молить ся«. І говорили се без насьміху, без ненависти, бо Захар, хоч і не навчав нїкого старої віри, та за те тим пильнїйше навчах усїх шанувати чуже переконанє і чужу віру.

Оттут то на Ясну поляну зійшлись сеї страшної ночи тухольські старцї. Великий огонь палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи; в відблиску огнища яснів золотий образ сонця в яскими кровавим блиском; у задумі сидїли старцї, слухаючи цюканя сокир по лїсї та оповіданя старого Захара про давну давнину. Дивний якийсь рух уступив нинї в старого. Він, що нїколи не любив говорити про стару віру,, нинї розговорив ся, і то з таким сердечним жальом, з яким говорив хиба про найблизші і найдорожші серцю дїла. Він оповідав про дїла Дажбога, про побіди Сьвітовида, про те, як три сьвяті голуби, Дажбог, Сьвітовид і Перун сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три дни шукав на днї безоднї, поки знайшов три зеренця: одно зерно пшеницї, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікови Дїдови та його жінцї Ладї; як Перун дарував їм іскру огню, а Сьвітовид волосинку з котрої за його благословенством зробила ся корова і пастух, що його назвали Волосом. І далї розповідав Захар про житє перших людий, про велику потопу, від якої люди ховали ся в горах і печерах, про старих велитнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розгатив тухольське озеро. Слухали тухольські старцї тих оповідань,мов вістий про якийсь новий, незнаний сьвіт; богато такого, що вони говорили і співали в піснях не розуміючи, тепер ставало ясно і в

суцільнім звязку перед їх очима, і Захар Беркут сам видав ся їм останнім із тих добрих велетнів-сторожів тухольських, про яких добрі діла так само оповідати собі будуть пізні поколіня.

Аж ось захрустіло сухе гилє на стежці і разом виринули з лісової пітьми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизила ся до старого Захара, а боярин зупинив ся близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар Беркут, спокійно, мов про помершого.

— Так! При помочи отсего перстеня я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волї.

— Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов іще з тобою?

— Се я, старче, — сказав виступаючи перед нього Тугар Вовк, — чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю — ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чогож хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборима, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будуєте машини до киданя каміня, — нічим ви не врадите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятн ся, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори дальше.

— Нї, старче, не слїд тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза, то половина кари, а його кара страшна, як кара божа! Слухай же, що велить далї сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Джінґісхана, а тепер не хоче признати його зверхности. Щоб укарати непокірного, вислав великий Джінґісхан свою силу на захід сонця.? Чиж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної части тої сили, бажає по добру розстати ся з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розвалїть свої засіки і пустїть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, — чи сяк, чи так, а Монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю

дорогою. Але вони не хотять тратити часу в вашій долині, не хотять проливати вашої крови і готові віддати вам вашого полоняника за пропуск. У противнім разі, розуміє ся, його жде неохибна смерть і то серед страшних мук, а вас жде крівава різанина, в якій помимо всяких способів ви мусите бути побиті. Вибирайтеж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка і на деяких вони справді зробили вражінє. Побачив се Захар і сказав:

— Чесні братя, чи хочете порадитись по щирости над предложенєм Бурунди, чи може однозгідно подасьте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалити ся на хвилю. Боярин гордо віддалив ся в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про житє або смерть твого сина. Чи не ліпше-б нам відступити від непевного бою і виратувати хлопця?

— Тут діло не йде про мойого сина, — сказав Захар твердо. — Коли-б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: я не маю сина, мій син погиб у бою. Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустили ся на нашу оборону і тепер мусїлиб усї, неприготовані, погинути від Монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все таки, Захаре, боротьба з такою силою Монголів непевна.

— Ну, то погинемо всї до остатнього в бою, а тоді, по наших трупах нехай собі Монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обовязок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусїдів, се була-б ганьба, була-б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголи заперті в камяній клїтцї. З малими стратами ми можемо відбити й найзавзятійші їх напади. Але що, — і сього не треба буде. Сеї ночи ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїть ся,, будь вона й десять раз сильнїйша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути предложенє Бурунди?

— Зовсїм конечно.

— І видати твого сина на певну гибіль?

— Не згадуйте про мого сина! — скрикнув болїзно Захар. — Хто менї при такім дїлї нагадає про нього, той стає в союзї з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відки-

нути згоду! А що каже моє серце, се вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по твойому! — сказали старці. — Коли Бог судив йому згинути, то ми проти того нічого не врадимо; коли-ж ні, то й так він виратує ся з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. З смертельною трівогою в серці гляділа на нього Мирослава: вона бідна все ще надіяла ся, що Тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, — звісна річ: по свойому розумно — захвалював ти нам, бояриче, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обовязок був так говорити, у всім сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли-б діло йшло тільки між мною а твоїм бегадирм, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнене сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тілько я сам і мій рід, але стратити мусить не тілько одна громада, а всї ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна-ж так міняти ся? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із сеї долини, ми випустимо згубу на ті сусїдні, з нами сполучені громади. Ми зобовязали ся боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч — пять сот добірних молодців. Обовязок наш витревати на своїм становищи до остатньої хвилини,—і так ми зробимо. Може бути, що Бог судив вам побіду над нами, і в такім разї ми не спинимо вас; тілько-ж знайте, що по трупі остатнього Тухольця ви зможете вийти з сеї долини. Та хто знає, може побіда судила ся нам, а тодї знайте й ви, що війшовши в нашу долину, ви всї війшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуть ся. Або ми всї погинемо, або ви всї — иншого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах, — так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобути ся на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканина, тож мовчки відвернув ся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі, — тілько огонь тріщав та лунало невпинне цюкане сокир, що майстрували вбійчі прилади на Монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болющим голосом Мирослава, — тату, верни ся! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом. — Верни ся, таточку! Лиши ся тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїздниками, як брат о-

бік братів, — а вони простять тобі все минувше! А там — чого там можеш надіяти ся? Вони зрадять тебе, упоять обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між Монголів, — там смерть тебе чекає!

Боярин очевидно задумав ся, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груди і сказав стиха, на пів остро, а на пів ласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія Монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли-б там не повело ся — —

— Ні, таточку, — прошептала крізь сльози Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може тоді буде за пізно!

— Не бій ся, не запізно. Лишай ся тут і братай ся про мене з Тухольцями, — а я мушу йти туди. Не забувай дівчино, що там — — той... твій Максим, і хто знає, може ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його склоні зійти до монгольського табору. При огнищи він оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і похитавши головою сказав: »Слаба«, а по тім, проводжений тухольською вартою, спустив ся вузькою, скісною стежкою в долину.

Тим часом на Ясній поляні було тихо, важко, сумно, немов отсе посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тілько Мирослава хлипала голосно, втираючи ряснї сльози, що котились по її лиці. Нарештї вона зблизила ся до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусів зробити. Инакше було-б нечесно, — відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! що з ним буде?

— Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже віз до заходу клонить ся і ґотури голосять у ґущаві, — ранок зближає ся. Ану, громадяне, ходімо брати ся до оборони, ні, до нападу, до остатньої боротьби з наїздниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, най ніхто не лишає ся! І старі й малі, кожде придасть ся. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці і повалили з Ясної поляни над обриви, оглядати діло майстрів, машини метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого, грубого дерева, позверчувані і позбивані кілками, алеж і роблені не на-в-міць, а про хвилеву потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинили ся коло машин, а по тім купками йшли чим раз далї понад кручею, долї

долиною, аж до того місця, де тухольський потік тїсниною випливав із долини і де край нього стояв величезний камяний стовп, чотирогранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди за проводом Захара й Мирослави спішила вся тухольська громада: молодцї несли на плечах довгі, грубі ялицї й драбини, дївчата величезні вінцї з листя і смерекового галузя, старші несли довгі звитки шнурів і линвів. Огнї в тій сторонї погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робить ся. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутити стежками в низ по обривах спускати ся в долину. Попереду сильний відряд узброєної молодїжи, котрий лавою в три ряди став у долинї, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далї пішли молодцї з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялицї в долину. Дївчата передавали свої вінцї молодцям — їм не слїд було сходити в долину, де кождої хвилї міг напасти ворог. На послїдку посходили до долу і старі з Захаром Беркутом і оглянувши становище узброєних і всї прилади, поспішили до тїснини, крізь яку з шумом котив до долу свої чисті хвилї тухольський потік.

Захар зупинив ся перед Сторожем і пильно почав дивити ся на нього. Тихо було докола. Захар молив ся:

— Великий наш сторожу! Ти, котрого дїди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували доси щорічними признаками. Три рази вже ти, ніч по ночи, являв ся менї в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твойому зазиву і радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнути ся зі свойого відвічного стояня, то розбий господине, своїм тягаром отсього поганого ворога, дїтий Морани, що знов нинї вкрили благословенне твоє дїдицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу, так як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив сесю камяну стїну і дав водам протоку і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущає ся над нами!

В тій хвилї огниста блискавка з полудня до півночи роздерла темне небо і далеко в горах загуркотів грім.

— Так, се твій могутнїй голос! — сказав радісно Захар. — Ану, дїти! Останнїй раз увінчайте сей сьвятий камінь!

Чотири молодцї по драбинї вилїзли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій сторонї.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте його шнурами! А ви инші, живо до рискалїв! підкопуйте його з долу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. З гори його обкручувано линвами і шнурами, з долу підкопувано його насаду, і в шпару, що показала ся недалеко під землею, вкладано скосом ялицї, що мали служити за підойми, для обаленя каменя поперек тїснини. Швидко справні молодцї зробили всї потрібні приготованя, повіднимали драбини, попідкладали грубе камінє під підойми.

— Беріть ся за линви, всї, хто може досягнути! За підойми, хлопцї! — розказував Захар, і від разу сотнї рук приймили ся за дїло.

— Далї, дружною силою! — крикнув Захар. — Тягнїть! тиснїть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнув ся.

— Ще раз! дужше натискайте! — кричав Захар і сам приняв ся за линву. Захитав ся величезний камінь.

— Рушаєсь! рушаєсь! подає ся! — закричав радісно народ.

— Ще раз напирайте, з усеї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільнїло напружене шнурів, величезний камінь рушив ся зі своєї посади і захитавши ся в повітрі, з страшенним глухим ломотом повалив ся до долу, поперек потока й тїснини. Застогнала і затрясла ся тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потока і радісним, голосним криком наповнили побітрє Тухольцї. Ворохнула ся в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомонїли начальчики, забрязчала збруя але за хвилю все втихло. Монголи надїялись нападу і стояли готові до оборони, але Тухольцї й не думали нападати на них. Вони зовсїм инший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положенє обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Острими кінцями він позапинав ся за виступаючі роги обривів, що творили тїснину, і цїлою своєю масою мостом ляг поперек потока. Правда, води потока він собою не загатив, бо вона плила глубшим коритом, — але ось уже тухольські молодцї двигали на руках великі плити, а инші вичищували дно потока від намулу і круглого каміня, щоб зовсїм щільно замурувати водї прохід. А инші знов мурували з другого боку, поза каменем, у тїснинї, виводячи таким способом з найгрубшого каміня стїну на які три сяжнї за-грубшки від одної стїни тїсни-

ни до другої. Та стіна, а ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно перти ся хоч би й найсильнійшому напорови води.

— Живо, діти! — заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою то руками до роботи. — Затикайте, замуровуйте потік, поки ще вода не прибула. В горах мабуть дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з отсими обривами за-ввишки, — побачимо, що вдіє сила Джінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівно закрутила ся виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, по що се спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було відгризати спідні, на дні покладені плити, шукаючи між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь тай камінь, щільно стиснений і збитий в одну незломну стіну. Заклекотіла вода. Порушила ся в усім своїм ложищу — і стала, зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глубині. Мов тур готуючись до нападу стане і голову в низ похилить і роги до землї згинає і стишить ся, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положеня і кинути ся з цїлою силою на противника, так і не привична до пут вода тухольського потока на хвилю притишила ся, немов злїнивіла, задрімала в плоских своїх берегах, а тимчасом набирала сили і сьмілости до нового, рішучого нападу, і тілько стиха перла собою о стіну, немов пробуючи своїх плечий, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору. Але нї; запора стояла на місцї, зимна, гладка, горда в своїй непорушности, непереможна. Пильні руки Тухольців раз-у-раз скріпляли її, навалюючи камінє на камінє, плити на плити, споюючи їх липкою, непромакальною глиною. Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднимала ся камяна гать усе висше й висше під руками Тухольців. Узброєні молодцї давно вже покинули своє становище в долинї, лицем до монгольського табору, і проміняли луки та топори на друче й молотки до оббиваня каміня. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх дїло, в його очах сьвітила ся певність побіди.

А в тім на сходї, над монгольським табором, кровавою загравою розжевріли ся хмари. Свитало. Рожеве сьвітло облило високий шпиль Зелеменя і сипало ся искрами чим раз низше. Далї хмари проступили ся, і звільна, мов боязко, викотило ся сонце на небі і глипнуло на занятих своєю роботою Тухольців. Повен щирої радости глянув Захар на схід і простягши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, преясний володарю сьвіта! відвічний опікуне всїх добрих і чистих душею! Зглянь ся на нас! Бач, ми нападені диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імени стали ми з ним до смертельного бою і твоїм сьвітлом кленемось, що не уступимо до остатної хвилї, до послїдного віддиху нашого. Поможи нам у тім страшнім бою! Дай нам твердість і вмілість і згоду! Дай нам не злякати ся їх многости і вірити в свою силу. Дай нам дружність і згодою і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всїм серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його горячі, могучі тремтїли у сьвіжім раннім повітрі. Слухали їх не тілько Тухольцї. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю. Слухала їх сперта хвиля потока і мов надумавшись покинула бити собою о камяну гать, а повернула ся в зад.

VIII.

Поки боярин вернув ся зі свойого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і прислухував ся та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була сьвітлою хвилею серед пітьми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісти, все те немов вирвало його з темного гробу, вернуло йому житє. Він чув, як вертала його давня сьмілість і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидав ся він боярина.

— Так, ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старав ся о твоє увільненє. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хибаж я не сказав тобі, боярине, що даремне твоє старанє? — відповів Максим. — Ну, але щож таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть бити ся до остатнього духу, тай годї! А бо ми, каже, всї поляжемо, або ви.

— Мій батько не на вітер говорить, бояринє. Він звик добре передумати, заким що говорить.

— Вже я то бачу, що він хоч по троха, а правду каже! — мовив неохітно боярин. — Але що дїяти? Все таки борба Тухольцїв з Монголами — нерівна. Сила солому зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, бояринe! є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова, — ви вчарували її, то певна річ — навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміня завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають иншого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. А в тім не довго й чекати, рано побачимо. Тілько лихо моє з Бурундою; конче налягає: шукай тай шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою і без страти часу. А тут Тухольці вперли ся, мов цапи рогами. Ну, та що менї зробить? Як не можна, то не можна!

— Нї, боярине, так не кажи! Поки що, ти все таки в монгольських руках так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але щож я їм удію?

— Я може міг би тобі стати в пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинїшнє милосердє надї мною. Коли хочеш, я послужу тобі сьогоднї

— Ти? менї? — скрикнув здивований боярин. — Щож ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає нїхто в Тухлї окрім мойого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести віддїл Монголів на верх і обсадити ним вивіз, а тодї легка річ буде розвалити засїки і вийти з сеї долини.

— Боярин стояв, мов остовпілий перед Максимом, ушам своїм віри не няв. — Невжеж се може бути? — блиснуло в його голові, і знов потемнїло, і щось защеміло в його серцї. Хоч і як до недавна він ворогував на Максима, то все таки йому подобала ся його рицарська твердість і незломність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавало ся, що в його серцї рве ся щось глубоке і сьвяте, рве ся остатнє пасмо віри в чесність і постійність людий.

— Хлопче, — скрикнув він, — що се ти говориш? Ти мав би хотїти зробити щось подібного?

— А щож, боярине, — сказав на пів сумно, а на пів насьмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила солому ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягав ся, що »волю, мовляв, умерти, нїж подати ся на зраду«?

— Що дїяти, — сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, сьмієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнївно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе се вкололо! — сказав боярин, — видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що, як би — — ?

— Як би що? Чому не договорюєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тілько ще раз питаю тебе: чи приймеш моє предложенє?

— Але чи на правду ти думаєш вести Монголів проти своїх Тухольців?

— Направду, коли тілько буде можна...

— Як то, коли буде можна? — То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в білий день незамічені, коли тілько не буде якої иншої перешкоди.

— А якаж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й барити ся довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсе тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що анї Тухольцї, анї нїякі инші збройні люди нам не перешкодять, а инші перешкоди чей не злякають наших сьмільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велїв розкувати мене, бо в тих ланцюхах годї менї буде.

— Се розуміє ся само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозї.

Які трівожні, які страшні, пекольні хвилї перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевности, ловив вухом усякий найлекший шелест, немов ждав приходу когось найдорожшого його серцю. Він тремтїв увесь, немов у лихорадцї, і сїк зубами, мов на морозї. Але хвилї плили так тихо, спокійно, лїниво, і кожда з них мов острими медвежими кігтями впивала ся в його серце. А коли так не стане ся, як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерти йому не минути, на смерть він готов від давна, — але вмирати, не додержавши слова чоловікови, який на те слово поклав ся, якого будучність, може й житє лежить на тім слові, — вмирати зрадником хоч би тілько в очах зрадника — се страшно, се мука, се гірше самої смерти. Але й сама смерть була йому тепер, після баченя з Мирославою далеко страшнійша, нїж перед годиною, нїж тодї, коли він сидів серед вулицї і непорушно глядів на пожежу рідної хати, дусячи ся димом тої пожежі... Але що се таке? В тій хви-

лі задрожала земля, і страшенний лускіт потряс позітрєм. Гамір зняв ся в таборі, крик, брязкіт оружя — що се таке стало ся? Максим зірвав ся на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забрязчали його пута. Радість, радість! Се Тухольці працюють! Се вони будують оту заваду, що спинить Монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогови не зломить свого слова. Серце його било ся живо, голосно, — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Ґамір у таборі почав стихати, і в тій хвилї вбіг боярин до намету. Лице його яснїло радістю і вдоволенєм.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже в пору прийшло твоє предложенє. Воно виратувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої Тухольці: роблять засїки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає віддїл, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобути ся відси, — тут небезпечно!

Мов острі ножі вразили в серце Максима ті слова. Будь що будь, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвилї, коли він стане ся неможливим.

— А се від коли, боярине, ви почали лякати ся хлопських засїків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила Монголам. Нехай собі тухольцї бавлять ся засїками, — живо ми зженемо їх з них. А квапитись нам нїчого, бо й так, бачиш, ще не розвиднїло ся. А поки не стане зовсїм видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але щож се за вихід такий, що тілько в день можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашім огородї, в однім місцї під верствою землї лежить велика плита. Треба винайти се місце, відкопати і відвалити плиту, а тодї вийдемо до тїсного, по між підземні скали пробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на Ясну поляну, там, де ти недавно бачив мойого батька.

— Ну, чогож тут чекати? Ходїмо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тілько одно забув, що село згоріло, плоти і будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що на-потемки я нїяким сьвітом не знайду його. Тай ще раз кажу, чого квапити ся, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде і по твойому, — сказав в кінцї боярин. — Іду звістити про се Бурунду, і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тілько, небоже, ти все таки лишиш ся під вартою, бо, скажу тобі правду, анї Бурунда, анї я не довіряємо тобі, і

скоро би показало ся, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерти не минеш.

— Я се давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім війшли два монгольські ковалї, розкували Максима і зняли з його тяжкі ланцюхи. Мов на сьвіт народив ся, таким легким почув себе Максим, позбувши ся тих зелїзних тягарів, що близько добу втискали ся йому не лише в тїло, але немовби аж у душу. З легким серцем і повний надії він пішов під проводом Монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима, і сказав через товмача — сю послугу сим разом сповняв для обох Тугар Вовк:

— Рабе, — мовив Бурунда. — Я чув, що ти знаєш вихід із сеї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієш ся за те?

— Нїякої.

— Для чогож се робиш?

— З доброї волї.

— Де сей вихід?

— В огородї мойого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвиднить ся, знайду.

— Отсеж розвиднюєть ся. Йди і шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свобідний, ще й дари одержиш. Колиж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайсь і ти на моє слово!

— Ідиж і шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзирав кождий куточок, кождий камінчик, немов стараючись прикликати собі в тямку положенє місцевости, змінене вчорашньою пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, то він кілька разів зупиняв ся, прилягав до землї, стукав, шпортав, а все позирав на перед себе, до потока, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед, — уже Бурунда почав нетерпити ся.

— Не гнївай ся, великий бегадире, — сказав Максим, — Учорашня пожежа загладила всї слїди людського житя на тій

долинї. Годї менї від разу розпізнати ся. От зараз і будемо на обійстю мойого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на потік. Господи, тобі слава! Береги вже повнїсїнькі — ще хвиля, а вода розіллє ся по долинї! Ба, понизше села, при тїснинї, вже виднїли ся широкі річки і ставки, червоні як кров від червоности сходового сонця. Тепер, значить ся, можна! Швидко попровадив Максим Монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугонїла, а Бурунда дрожачи з нетерплячки крикнув Монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розлиту по рівнинї воду.

— Га, а се що? — скрикнув він, знятий якоюсь невиясненою трівогою.

Тугар Вовк і собіж затремтїв. Тілько Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нїчого, бегадире! Сеї ночи впали дощі в горах, а по кождій зливі наш потік виливає. Але се нїчого, сюди не доходить вода нїколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі трівогу. — Ну, коли так, то копайте далї!

Але Максим мовив неправду. Вода розливала ся чим раз ширше по рівнинї, і тілько несьвідущі та залякані Монголи не могли порозуміти, що се не повінь, що вода в потоцї зовсїм чиста, що не тече на перед, не шумить, тільки дує ся в гору і розливає ся з берегів.

Тим часом копанє йшло поволи, хоч Монголи трудили ся з усеї сили. Аж ось і справдї рискалї задуднїли о щось тверде. Плита! Але плита показала ся широка, ширша, нїж викопана Монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб виняти її, або розбивати плиту. Максим трівожними очима слїдив зріст води. Цїла часть долини понизше села була вже залита. Валом котила ся вода горі долиною, як раз у противнім напрямі від того, в якім плила від віку. Аж ось у монгольськім таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розлила ся по таборі.

— Рабе, що се значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Щож бегадире, — відмовив Максим, — видно велика туча впала в горах, наш потічок дужше виглядає, нїж звичайно. Але не вжеж нам бояти ся води, що сягає по кістки. Розбивайте плиту! — скрикнув він до Монголів, — нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба і міцна, годї було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї трівоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику часть тухольської долини і валом котила ся просто до них. Але плита була тухольської вдачі і опирала ся до остатньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружний удар, а вона розбита на кусні впала до долу, а разом з нею впали й ті Монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показало ся очам згромаджених.

—Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радував ся відкритим хідником. Валом надбігла вода і заплюскотіла при ногах. Ще хвиля, і з веселим плюскотом полила ся вода в ново відкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись Монголи гатити воду докола ями. Але й се вже було за пізно. Вода покрила землю, глина розмякла і розпливала ся болотом у руках Монголів — така гать не могла спинити води, яка чим раз сильнійше, з усіх боків валила ся в яму, довго плюскотіла і щезала в ній, поки в кінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі стояли Монголи над ямою і дивили ся, як вода заливала остатній їх вихід із долини.

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима, — чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можу я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивив ся кругом на воду, що чим раз глубшою верствою покривала долину. Вже гладким зеркалом іскрила ся вода по цілій долині, тілько де-де визирали мов невеличкі острови, кусники сухої землі В монгольськім таборі був крик і замішанє, хоч вода доходила Монголам ледво до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забирає ся вертати до свойого намету, — пригадую собі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з сеї долини, не борше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла й його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що мов сьвітляний стовп стояв над-водяною площею, і раз-у-раз доливав до неї нові во-

ди, — от що лякало Монголів. Але годї було стояти! Сама трівога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людий до якогось дїла, хоч би й безплодного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше, — Бурунда чув се добре — вся та маса Монголів піде в ростїч, розбігне ся гнана власною трівогою. Бурунда велїв цїлому війську зібрати ся до купи, збити ся в тїсну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїте ся тих кількох крапель води? Чи такіж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яіка і Волги і Дону і Днїпра? Не бійте ся, вода по кістки не здужає затопити нас! Далї до вивозу! Нападемо всї збитою масою! Не дбаймо на страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в водї з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали лїси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий ряд каміня, киданого метавками. Великі камяні кругляки, щербате камінє і річний піщаник, усе те валило в збиту громаду Монголів, друхотало кости, розбивало голови. Кровю зачервонїла ся ріка під їх ногами. Не вважаючи на крик Бурунди, військо розскочило ся, найбільша частина подала ся в зад, там де не могло досягнути її камінє. Вкінцї й сам Бурунда з рештою своїх найсьмілїйших Туркоманів мусів відступити, бо град каміня чим далї ставав дужший, а монгольські стріли не робили Тухольцям нїякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавцї, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цїлі кірцї дрібного каміня на Монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже Тухольцїв і кермувала всїми рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очий. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її сьмілих, розумних розказів і поражати ворога по її показу! Та ба не так йому судило ся! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все таки безоружний, невольник, і бажає, щоб хоть камінь кинений її рукою закінчив його житє і його муку.

Тугар Вовк сїпнув його за рукав.

— Годї там вдивляти ся, хлопче, — сказав він. — Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе таки круто приходить ся. Чи у вас такі повенї часто бувають?

— Такі? Нїколи.

— Як то? Нїколи?

— А так, бо се не повінь. Аджеж бачиш що вода чиста.

— Не повінь? А щож?

— Хибаж ти ще не догадав ся, бояринe? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значить ся...

— Значить ся, вода буде раз-у-раз більшати, поки...

— Поки що?

Поки всїх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоеї доньки. Се, бояринe, мій батько таке придумав.

— О, проклятe! І чомуж ти не сказав менї сего борше?

— На що?

— Ми булиб хоч оба спасли ся.

— На се ще маемо час, — сказав спокійно Максим. — Тілько держім ся разом, і колиб що до чого, не дай мене, бояринe безоружного скривдити.

— Се розуміє ся, — сказав боярин, — тілько щож нам робити?

— Поки що, нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволи. Але се не довго так буде. Може за пів години прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цїлу долину. До вечера вже буде по цїлій долинї води висше, нїж найвисший муж. А нам конче треба продержати ся до того часу. Бо поки ще Монголи будуть живі, то певно не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсїкти нас.

— Не бій ся, бояринe. Чоловік у небезпецї дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть иншого. Старaймось тілько винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між бояриком і Максимом Монголи зовсїм уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що дїяти. Вода сягала вже до колїн. Бурунда люто глядїв на того несподїваного ворога, що не лякав ся його гнївного голосу, анї його богатирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірднїйшими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотїв по долинї, хвилював легенько і ріс і ріс чим раз висше. Вже сягав Монголам до колїн, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Не вжеж вода довго буде ще змагати ся? Коли дійде до пояса, то тодї всякий рух буде утруднений і Тухольці своїм камінем повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тілько там, куди брили Монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизив ся до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Сеся вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долинї всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда, — і ти, рабе поганий, сьмієш менї говорити се, коли сам запровадив нас у сесю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і менї.

— О, я знаю тебе! Тиж і сеї ночи ходив до них торгувати ся за згубу Монголів.

— Колиб я в тій цїли ходив, то чи думаєш, бегадире, що знаючи згубу Монголів, я був би вертав ся гинути разом з ними?

Бурунда вспокоїв ся троха.

— Щож нам дїяти? — спитав він. — Не вжеж таки так гинути?

— Нї, нам треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, а тодї прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсїм треба бороти ся нам.

— Але як?

— Вели свойому війську, поки вода прозірчаста, збирати з дна камінє і класти на купи, високо, понад поверхніcть води. Стоячи на них, ми зможемо оборонити ся й від слабшого ворога — Тухольцїв.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ, збирати камінє і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив нїякою небезпекою, подобав ся Монголам, а надія, стояти на сухім і не лазити повиш колїн у водї, додала їм духа. З радісним криком вони кинули ся в розбрід по долинї, збираючи камінє і стягаючи його на купи. Тухольцї стояли на своїх стїнах довкола озера і реготали ся, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони Монголів. — У нас каміня досить, усїх вас обдїлимо!

Але коли деякі Монголи надто наближали ся до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летїло камінє на нещасних, що бродячи в глубокій водї ховали ся, мордували ся, і втїкати не могли. Хотя-нехотя мусїли тепер Монголи держати ся на серединї долини, з далека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказив ся в своїй немочи, видячи гордість, чуючи насміхи тухольцїв.

— Ні, се не може бути! — скрикнув він. — Гей, до мене, мої вірні Туркомани!

Найсьмілійший відділ монгольского війська зібрав ся довкола нього, хлопи, як дубє, як степові тигри, з яких шкіри мали понапинані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого на перед, самітного, на острім, щербатім обриві. Невеличка купка Тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і мов шершені засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені Тухольці і замішали ся, а Монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадити ся! — кричав Бурунда, — не давайте їм кидати на нас камінє! Тут можемо вкріпити ся.

І він поділив свій відряд на дві половині: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга громадити на купу камінє для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили камінє і скидали його на купу. Але ся робота ставала чим раз труднійшою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміня, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять Тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров — на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, се становище! — сказав Захар. — Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Виратуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили Монголи по воді, зносячи камінє на купу. В кінці каміня зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці тягати камінє, сказав до своїх вояків Бурунда. — Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопів! Решта за мною! Мусимо здобути се становище, видрапати ся горі сею стіною, хоч нехай тут і небо валить ся! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дерти ся, туди нема стежки в гору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинув ся в воду, а за ним його Туркомани. Ґрунт у тім місці був нерівний. Монголи ховзали ся, падали, — вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольского становища до берега було не дальше, як двісті кроків, усеж таки вони майже пів години потребували, щоб дійти туди. Тількож під самою скалою вода була ще

глубша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. За те з сусідніх тухольських становищ летіло камінє на сьмільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала о скалу або падала в воду, то всеж становище Бурунди в тім місці було дуже невигідне й некорисне.

— Може твої молодці вміють добре лазити, — кепкував собі Максим, — туди горі сею стіною можна видрапати ся на верх.

Але нікотрий із Туркоманів-степовиків не вмів драпати ся горі стрімкими камяними стїнами.

— Коли так, — сказав Максим, — то позволь, бегадире, менї першому вилїзти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що иншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину на двоє: одну часть лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов дальше, шукати кориснїйшого місця. Але скоро тілько купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилила ся з за захищеного приберіжка, коли разом із гори, з тухольських машин, посипало ся на них камінє. Майже половина цілої громадки від разу полягла головами, — решта мусїла вертати ся.

— Ходїмо на своє безпечне становище, бегадире, — сказав Тугар Вовк. — Чи чуєш, який шум і крик по долинї — мабуть повінь зближає ся!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготїла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котили ся від водопаду величезні хвилї; ціла поверхня широкого озера збентежила ся, покрила ся піною. За місто чистого, спокійного зеркала бушували тепер люті води, крутили ся з шипотом вири, гойдало ся і било ся в камяних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долинї! Тут і там, мов чорні острови, виднїли ся з води купи Монголів. Анї слїду якого будь військового порядку не було вже між ними. Мов полова розсїяна з купи буйним вітром, так розсїялась їх сила по долинї, борючись із хвилями, десь кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміня, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Инші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи в гору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі мов солома крутили ся в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тілько влекшити себе як небудь. Котрі були низшого росту, чіпали ся високих і валили їх з ніг, ра-

зом з ними ще в воді шемечучись і борикаючись. Деякі пускали ся вплав, хоч самі не знали, куди й за чим плисти, бо опори не було нігде ніякої. Купи каміня накидані серед поля в остатній хвилї, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависти, бeзтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кождої купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи домагаючись і собі стояти на безпечнім місцї. Даремно ті, що стояли на каміню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути — ніхто не хотів гинути, всї дерли ся на камінє. Ті, що стояли на купах, мусїли боронити ся від того напору, не хотячи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепи самих же Монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилї близької смерти; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли з заду, близше неохибної водяної смерти, тисли ся наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перли ся в зад; середнї ревіли з болю й трівоги, затиснені з усїх боків, вдавлювані й заднїми й переднїми в воду. Деякі, вже тонучи, хапали ся ще під водою за навалене в купи камінє і своїми судорожними рухами виривали його з місця. Пять куп завалило ся, і всї, що стояли на них, попадали в воду, зрівнали ся з тими, від кого боронили ся. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної трівоги, за кождим разом піднимали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манїю вбиваня та нищеня. Ось один, ростом велитень, з посинїлим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крови губами на-осліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпаде ся йому під руки, а коли ніхто не попадає ся, валить по кровавих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на якім підвисшеню, на камени, на трупі товариша. Третий ричить, мов віл, і гримає з заду потопаючих у плечі, мов рогами. Инший, закленувши руки над головою, ридає, скиглить, пищить мов дитина. Деякі, нїчого не бачучи крім неминучої смерти, вдирають ся на голови своїм товаришам, чіпають ся їх волося, пригинають їх до долу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлї, сперши ся в тїснім шипотї, тиснуть ся, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітрє, — так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишіли, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами, і знов тонули й гибли сотки, тисячі

Монголів. Німо, непорушно, мов деревляні стовпи, стояли на берегах Тухольці; навіть найзавзятійші не могли без дрожі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибіль людий.

Мов остовпілий глядів на сю страшну картину Бурунда бегадир. Хоч йому самому грозила неменша небезпека, хоч вода у його людий сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворили ся в воді, валили із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то преці́нь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосє і видаючи з горла страшні, беззвязні окрики на вид загибелі свойого війська. Ніхто не сьмів обізвати ся до нього словом у тій страшній хвилї: всї стояли довкола нього, тремтячи, борикаючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходїмо! — сказав на останку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміня, яку виставили Туркомани проти здобутого становища.Тай пора була! Вода змагала ся чим раз дужше. Між ними а їх становищем утворив ся широкий вир, який вони могли перебути тілько купою , побравши ся за руки. Тілько велитень Бурунда йшов передом сам могучніми грудьми розбиваючи люті хвилї, мов островець серед моря стояла горстка вояків на їх становищу, по пояс у воді, з луками все ще напятими й виміреними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастє, сеся купа каміня була більша від инших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвигнути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на нїй у боєвих поставах, а як раз стілько було людий довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі лекше якось віддїтхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тім місцї шалїла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубцї скали і прискаючи далеко срібною піною. З Туркоманів не було вже анї слїду, тілько часом, коли хвиля на момент улягла ся, щось чорнїло ся на чорнім камени; се був одинокий живий іще чоловік із тої дружини: заковязлими пальцями він держав ся скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав ратунку, тілько гойдав ся за кождим пливом води, поки в кінцї й він не щез, мов листок сполосканий водою.

Бурунда німий, синїй з натуги і злости, зирнув довкола по долинї. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутили ся трупи, де-де виставляючи з води то затиснені пястуки, то ноги, то голови. Тілько десять куп, мов десять чорних острово вів, стояло ще живих на своїх камяних баштах, але й то вже бу

ло не військо, а тілько залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликати ся, але помогти одні одним не могли і чи в купах чи по одинцю, були однаково безрадні, ждали одної неминучої загибелї.

IX.

— Як думаєш боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка, — що буде з нами?

— Всї погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — потвердив Бурунда. — І що найдужше мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всїх увагу на себе. Тухольцї очевидно не хотіли дожидати, аж поки вода на стілько прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки Монголів. Їм квапно діяло ся доконати ворога. В лїсі повисше потока їх молодцї рубали грубі ялицї, заострювали їх з обох кінцїв, мов палї, привязували до обрубаних із гиля пнїв важке камінє, щоб ті новомодні стїноломи плили по під водою, і виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробила ся від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долї потоком пускати ті пнї. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли Монголи. Загуркотіло під водою камінє, а натиснене з верху монгольськими ногами, зрушене зі свойого становища, розсунуло ся. З голосним криком попадали Монголи в воду. Два чи три з них напали в водї на зрадливу ялицю і вчепили ся за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали в воду і вже більше не показували ся. А инші Монголи, що їх так нечаїно зопхнуто з їх становища, метушили ся на місцї, толочили одні одних у воду, або просили у инших ратунку. Два чи три, очевидно добрі пливаки, пустили ся в плив до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменїв кинених із берега, зробили конець їх плавбі. Тілько немногих приняли товариші на сусїдні становища. Але не довго й тут вони були безпечні. Тухольцї, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили нїякої шкоди Монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тодї нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнїв до купи, спускати таку плоть на ужві долї водопадом а то-

ді притягнути до берега, ставити на кожду по десять що найсильнійших і добре узброєних молодців, а двом довгими жерт ками кермували таку плотину проти монгольських становищ. Живо готові були дві такі плоти, спущені в низ водопадом, котрий тепер зробив ся о половину низший, ніж був при низькім стані води. Вже двайцять сьмілих молодців стало на плотях і виплило до бою з Монголами. Се був легкий хоч і рішучий бій. Перша купа Монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опирали ся, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли Монголи на инших становищах, видячи неминучу загибіль. Бурунда побачив ворогів і таке їх войоване, аж зубами заскреготав і за зброю вхопив ся, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його Туркоманів не могли досягнути сьмілих Тухольців. Приходилось завзятому бе гадирови без діла стояти по груди в воді і дивити ся, як Тухольці становище за становищем розбивали останки монгольської сили. А Тухольці тим часом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наближили ся вони до Монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з камяних башт, але сила Монголів була зломана, їх опір був короткий. Немов огонь пущений по скошеній сіножати повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею, — так Тухольці спихали Монголів з одного становища за другим у воду, у холодні обійми смерти. Всі погибли, до остатнього; з купи чор них островців на серед озера не лишилось ані сліду. Тілько віддалік, на прибоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаюча з посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня Туркоманів, Тугар Вовк і Максим, — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угроську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дон і Дніпро. Остатня жертва смерти, ота сьміла горстка стояла серед води, без надії ратунку, з одиноким бажанєм — дорого продати своє житє в бою.

Вся тухольська громада зібрала ся тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще дві плоти, щоб окружаючи ворогів турбувати їх із заду стрілами; але із переду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й камінє на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; инші, хоч і долітали, не могли зробити Туркоманам ніякої шкоди. Близше-ж підступати Тухольці бояли ся задля затроєних стріл, а швидко видячи нешкідливість свойого стріля-

ня, покинули тоту роботу і стояли спокійно. Високо на скалї стояв старий Захар, не зводячи очий із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та камінє. А віддалїк, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистрійше нїж її стріли в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожше їй у житю: батько й Максим. За кождою пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти з віддалїк даремно. Вони зібрали ся на відвагу і рушили близше. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили килькох; але живо Тухольцї завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружя, і з грізним криком кинули ся на них. Мовчки дожидали Туркомани їх нападу, тїсно збиті один при другім, опираючись і Тухольцям і водяним валам. Але Тухольцї наблизившись до них на два сяжнї, кинули своїми рогатинами, припнятими у кождого довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час, десять тїл повалило ся в воду. Знов кинули молодцї свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Проклятє на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всїх нас видзьобають, хами поганї!

Але його гнів був тепер як пустий вітер, що шумить а нікому не шкодить. Тухольські молодцї з криком, мов ворони, кружили докола становища ворогів, то тут то там разячи одного або другого виміреним покидом рогатин. Оборона стала ся для Монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно мов звязаним, і ждати смерти.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як небудь спасти своє житє?

— На що? — сказав понуро Бурунда.

— Всеж таки житє красше, нїж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очи його заблищали не жадобою житя, але радше жадобою пімсти. — Але щож нам дїяти? як ратувти ся?

— Може схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам житє і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і вхопивши рукою за груди Максим витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольцї! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажи їм, що коли хотять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам житє і пустять свобідно! Колиж нї,

то ми зуміємо загинути, але й йому, тут таки перед їх очима смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник Монголів обіцює вам віддати вашого полоняника живого й здорового, і жадає, щоб ви за те нас, кілько нас іще лишило ся, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разї жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хотячи доочне показати їм усю правдивість тої погрози. Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очи від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі Тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна приняти се предложенє. Сила монгольська знищена, а тих кілька людий не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, братя, Монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашнійший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелї свойого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розібємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибіль! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизила ся Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона, — що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і — і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерти буде й моєю смертю!

— Бідна дївчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тілько чорні очи та стан хороший, а я дивлюсь на добро всїх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всї ми уважаємо, що досить того знищеня, що сила ворожа зломана і громада не бажає смерти тих остатнїх. У твої руки складаємо долю їх, і долю твого сина. Змилуй ся над своєю власною кровю!

— Змилуй ся над нашою молодістю, над нашою любовю! —ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тілько Максим буде свобідний, ти лише кивни на нас, а ми всїх инших пішлемо на дно раків годувати.

— Нї! — сказав обурений Захар, — се булоб нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогови і зрадникови. Беркути ніколи не сплямують нї своїх рук нї свого серця підступно про-

литою кровю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І відвернувши своє лице він пішов до машини, на якої варесї лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за ужовку, що придержувала тоту вареху в плоскім положеню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього, — що ти хочеш робити?

Але Захар мов не чув її крику, спокійно наміряв вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь Тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тілько Тугар Вовк не знати чого тремтїв цілим тїлом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув на останку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийде ся. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він з страшенною силою замахнув ся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилї блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамени, впала, обризькана кровю, мов сухе поліно в воду.

Ревнув з лютости і з болю Бурунда і лївою рукою стис Максима за груди, а його очи з виразом пекельної ненависти звернули ся на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилї Максим похилив ся і з цілою можливою натугою вдарив страшного Туркомана головою і плечима в лївий бік, так що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотив ся в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слїдуючій хвилї зашуміло повітрє і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотїло камінє, роздираючий серце зойк залунав на березї, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було анї слїду.

Мов мертва, без духа стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, доси такий сильний і незломний, тепер тремтїв, мов мала дитина, і закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомлїла, непорушна Мирослава.

А в тім радісний крик залунав із долу. Молодцї, що плавали на плотях, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повитали його веселим криком. Радість їх

живо уділила ся цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів братів та мужів, і ті радували ся Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра Максим! — залунали громові окрики і понесли ся широко по лісах і горах. — Батьку , Захаре! твій син живий! твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глубокого заворушеня, з сльозами на старечих очах підняв ся Захар.

— Де він? де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем роз'ясненим радістю вискочив Максим із плоти на беріг і кинув ся до ніг батькови.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один ні другий. Захар захитав ся і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав по тихо, з усьміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: — Захаре: ти зробив своє діло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар спокійний, усьміхаючись лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свойого сина від своєї груди і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочи.

Озирнув ся Максим і задубів. На землї лежала Мирослава бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води і Максим кинув ся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очи і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки, — прокинь ся!

Мирослава мов пробудилась і з здивованими очима вдивляла ся в Максимове лице.

— Де я? що зо мною? — спитала вона слабим голосом?

— Тут, тут між нами! коло твойого Максима!

— Максима? — скрикнула вона зриваючи ся.

— Так, так! гляди, я живий, я свобідний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. В тім разом кинула ся на шию Максимови, а горячі сльози бризнули з її очий.

— Максиме, серце моє!...

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилї Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі дїла. Молїмо ся, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очий і повним любови поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо,—сказав Максим,—ось наш батько, тай той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякнїть коло мене, дїти! — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославо, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі инших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дїдів наших благословлять вас, дїти! — сказав Захар. — В тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показали ся гідними перестояти й найстрашнїйшу бурю. Нехай же ваш звязок в нинїшню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злиднї і не розірве свого сердечного звязку з чеснотою її людяним норовом!

І він холодними уже устами поцїлував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, дїти, встаньте і підведїть мене крихіточку! Я хотїв би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старав ся щиро служити весь свій вік. Батьки і братя! нинїшня наша побіда — велике дїло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружєм тілько? Нї. Чи нашою хитрістю тілько? Нї. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадськім порядку, дружно держати ся купи, незломно стояти всї за одного, а один за всїх, доти нїяка ворожа сила не побідить вас. Але я знаю, братя, і чує се моя душа, що се не був остатнїй удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть инші і в кінцї розібють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народа. Відчужить ся брат від брата, відмежить ся син від батька, і почнуть ся великі свари і роздори по руській землї, і пожруть вони силу народу, а тодї попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїздникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро її живо нагадає собі житє своїх предків і забажає йти їх

слїдом. Щаслив, кому судило ся жити в ті днї! Се будуть гарні днї, днї весняні, днї відродженя народного! Передавайтеж дїтям і внукам своїм вісти про давне житє і давні порядки. Нехай живе між ними тота память серед грядущих злиднїв, так як жива искра не гасне в попелї. Прийде пора, искра розгорить ся новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всьміхнув ся і по хвилї вже його не стало.

Не плакали за ним нї сини нї сусїди нї громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тїло і занесли його на Ясну поляну, до стародавнього житла прадїдівських богів, і зложивши його в камяній континї, лицем до золотого образа сонця, вміщеного на стелї, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лонї тих богів, що жили в його серцї і нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думи.

Богато змінило ся від того часу. Аж надто докладно збуло ся віщуванє старого громадянина. Великі злигоднї градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та нї! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродженя, про яку вмираючи говорив Захар Беркут, а бодай у досьвітках тої щасливої доби?

(КОНЕЦЬ).

Бібліотека

„Канадийского Фармера“.

Канадийський Фармар найстарша газета в Канаді котру читає приблизно 15.000 людий видав ряд гарних книжок для ширеня просьвіти і науки серед наших поселенців і видає що місяця 2 або 3 книжки. Дотепер вийшли:

Ч. 1). Наука і Ціль Житя.......................... 10ц
Ч. 2). Національні Відносини в Бельгії. — Богдан Хмельницький в Галичині.............................. 15ц
Ч. 3). Що Кождий Фармер Повинен Знати. — Практичний підручник для кождого фармера.................. 25ц
Ч. 4). Семен Палій Герой Українського Народа. — Побіда Хмельницького під Збаражем...................... 10ц
Ч 5). У зарані Слави. — Оповіданя з житя українських князів. — Ціна.................................. 15ц
Ч. 6). Борба Світів. — Фантастична повість........... 40ц
Ч. 7). Маруся. — Присьвячує ся Анні Григорійній Квітці. 25ц
Ч. 8). В Неділю Рано Зіле Копала. — О. Кобилянська.... 75ц
Ч. 9. Як жив Український народ 15ц
Ч. 10. Природна метода лїченя 15ц
Ч. 11. Наука про народне господарство 60ц
Ч. 12. Герой капіталу 30ц
Ч. 13. Дві могилї 10ц

Канадийські Оповіданя. — Збірка гарних оповідань з канадійського житя. — А. Новак.......................... 15ц

КОЖДИЙ УКРАІНЕЦЬ ПОВИНЕН ЧИТАТИ

„Канадийский Фармер“

Є се найстарша, і найбільша, національна, популярно-просьвітна й політична часопись для всіх верств Українського Народа, а виходить у Вінніпеґу кождого тижня в пятницю.

ХТО ЩЕ НЕ ЧИТАВ

„Канадийского Фармера“

НЕХАЙ ЗАПРЕНУМЕРУЄ ЙОГО СОБІ ВИСИЛАЮЧИ ЛИШ $2.00, НА АДРЕСУ:

CANADIAN FARMER

P. O. Box 3656 St. B. Winnipeg

А буде отримувати часопись через цілий рік.

Найновійші Книжки які можна набути в Руській Книгарни в Вінніпеґу.

Найновійший і найпрактичнійший

РУСЬКО - АНҐЛІЙСЬКИЙ ЛИСТІВНИК

або підручник до писаня листів в обох язиках: руськім і анґл.; в справах промислових, торговельних і т. п.

З залученєм взірців ріжних урядових, письм, приписів почтових, правил етикети (товариських приписів) щоденного житя, контрактів, оголошень, векслів (нотів), правних приписів щодо виданя векслів, приповідок і діялєктів (нарічія руських) анґлійських і т. п.

Отсей підручник є призначений особливо до ужитку Українців в Канаді і Злуч. Державах північної Америки, застосований до потреб і условин їх житя. Того рода листівник є конечно потрібний для Українців в кореспонденції (писаню листів з Анґлійцями і на відворот). Уложив М. Б. Ясенівський, 288 сторін. Ціна.... 75ц

В твердій оправі. $1.00

